

**XIINXALA FAYYADAMA JECROOTAA KITAABILEE
BARNOOTA AFAAN OROMOO KUTAA 1^{FFAA}-4^{FFAA}**

BUSHAA DIRRIBAA DEESSISAA

**YUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFI
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

**XIINXALA FAYYADAMA JECHOOTAA KITAABILEE
BARNOOTA AFAAN OROMOO KUTAA 1^{FFAA}-4^{FFAA}**

BUSHAA DIRRIBAA DEESSISAA

GORSAA: TOLEMAARIYAAM FUFEE (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA(MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSIIISUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIIF DHIHAATE**

**YUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/ 2017

FINFINNEE

YUNIVARSIITII ADDIS ABABAA

DHAABBATA QORQONNOO DIGIRII DURAATIIN BOODDEE

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii barsiisuu gamisaan guuttachuuf, Bushaa Dirribaa, mataduree: “Xiinxala Fayyadama Jechootaa Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 1-4,” jedhuun qophaa’e sadarkaa ulaagaa yunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Dura taa’aa Muummee yookaan walitti qabaa digirii lammaffaa (MA)

Axareeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa fayyadama jechootaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} keessa jiru xiinxaluudha. Qorannoon kun mala akkamtaatiin gaggeeffame. Kaayyoo qorannichaa kana galmaan gahuuf meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanan kanneen sakatta'iinsa kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisotaafi silabasiwwan Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} hojiirra oolanii jiru. Akkasumas, qoratichi kitaabilee barattootaa sakatta'uun haalli dhiyeessiin fayyadama jechootaa isaan kamfaatu akka dhiyaate adda baafatee gabateerratti kaa'eera. Akkasumas, walsimanna kitaabilee barattootaafi qajeelcha barsiisotaafi uwwisa fayyadama jechootaa silabasii barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatan adda baafamanii taa'aniiru. Walumaagalaatti, odeeffannoon qorannoo kanaa malleen akkamtaan ibsame. Argannoon qorannoo kanaas, haala fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} keessatti: akaakuwwan fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa keessaatti haala ifa ta'een addaan baasafamanii dhiyaachuu dhabuu, maalummaan dhamjechoota Afaan Oromoofi akkaataan qoqqoodinsi dhamjechootaa kanaa addaan bahanii beekamuu dhabuu; akkasumas, tajaajilli dhamjechootaa ibsamuu dhibuudha. Kana malee, hariiroo hiika jechootaa addaan baasee ka'uufi shaakala hojii keessatti akaakuwwan hariiroo hiika jechoota hunda hirmaachisuu dhiisuudha. Dhiyeessii fayyadama jechootaa keessatti hiika jechootaa galumsaarratti hundaa'e dubbisa keessatti baay'inaan dhiyeessuu dhabuufi jechoota waliin deeman sirnaan dhiyeessuu dhabuudha. Dhuma irratti, silabasiin barnoota Afaan Oromoo qophaa'e hanqina qabaachuun isaati. Hanqinni silabasii barnootaa kana irratti mul'ate keessaa: kaayyoo barumsaa barnoota Afaan Oromoo haala ifa ta'een kaa'uu dhabuu, qabiyyeen fayyadama jechootaa addaan baafamanii taa'uudhiisuufi wayitii qabiyyee fayyadama jechootaaf ramadamedhibuun isaa uwwisa fayyadama jechootaa silabasii barnootichaa akka hinbeekne taasisee jira. Madda rakkoo armaan olitti ibsame kanaafis, yaadni furmaataa kennameera. Yaadni furmaataa kenname kunneen qaamni sirna barnootaa qopheessu ykn BBO dhiyeessa fayyadama jechootaa kitaabilee barnootaa keessatti: akaakuwwan fayyadama jechootaa addaan babaasanii kaa'uun ibsa kennuu, maalummaa dhamjechoota Afaan Oromoofi haala qoqqoodinsa isaanii tarreesuu, akkasuumas tajaajiala dhamjootaa kana jechoota hiika haaraa barsiisuu keessatti qaban, hariiroo hiika jechoota gidduu jiran akaakuu isaaniiin adda baasuun kaa'uu, hiika jechootaa akka galumsaatti irrattiifi jechoota waliin deeman irratti xiyyeeffannoo osoo kennani gaariidha. Akkasumas, silabasiin barnootaa kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa qopheessuuf shoora olaanaa waan qabuuf xiyyeeffannoon osoo kennamee gaariidha.

Galata

Hunda dura waan hunda dabarsee arjummaa isaatiin nagaggeessee har'an nagahuun hojii kana hojjedhee akkan xummuru kan nataasissee Waaqayyoo uumaaf galannii koo guddaadha. Itti aansuun nuffii tokko malee, gorsaafi deggarsa barbaachisaa ta'e hunda naaf gochuun milkaa'ina qorannoo kanaatiif kan nawaliin dhaabbatan gorsaa koo Tolemaariyaam Fufaa (PhD) baayiseen galateeffadha.

Dadhabbiifi nuffii tokko malee bu'a ba'ii hedduu keessa darbuun bakkan har'a gahee kanaaf bu'uura jalqabaa kan naaf taate haadha warraa koo Taaddelch Baacaa oolmaa kee hundaaf osoo singaalateeffatin bira hindarbu. Kanamalees, karaa hundaan nabira dhaabbachuun jalqabaa hanga dhuma hojii kanaatti najajjabeessuun milkaa'ina qorannoo koof shoora olaanaa kan bahaa turtan abbaa koo Dirribaa Deessisaafi haadha koo Likkituu Abdiisaa hedduun isin galateeffadha.

Dhumarratti, wayitan qorannoo kana gaggeesse hiriyyoottan koofi namoota kitaabilee, meeshaalee addaddaafi deggarsa yaadaas kan naaf taasiftan barsiisotafi hojjettoota bulchiinsaa MB Qophaa'inaa IJaajjii odeeffannoo qorannoo kanaa naaf kennuudhaan gahee keessan gumaachitan hundaaf guddiseen isin galateeffadha.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axareeraa	i
Galata	ii
Baafata	iii
Tarree Gabatee	vii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Ariirrata	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa	3
1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa	4
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	4
1.3.2 Kaayyoo Gooree	4
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa	4
1.5 Daangaa Qorannichaa	5
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	5
1.7 Qindoomina Qorannichaa	6
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	7
2.1 Seensa.....	7
2.2 Yaadrimee Fayyadama Jechootaa	7
2.3 Dhiyeessa Fayyadama Jechootaa	12
2.3.1 Unka Ijaarsa Jechootaa	12
2.3.1.1 Dhamjechootaa	13
2.3.1.2 Bu’uuraUnkayknHiikaatiin	13
2.3.1.2.1 Dhamjecha Walabaa	13

2.3.1.2.2 Dhamjecha hirkataa	14
2.3.1.3 Bu’uura Qabiyyeen.....	15
2.3.1.3.1 Hundee Jechaa	15
2.3.1.3.2 Fufii	15
2.3.1.4 Bu’uura Tajaajilaan	16
2.3.1.4.1 Dhamjecha Hortee	16
2.3.1.4.2 Fufii Yaasaa ykn Uumamtee	16
2.3.1.5 Bu’uura Bakka Galumsaan.....	17
2.3.1.5.1Fufii Duraa.....	17
2.3.1.5.2 Fufii Duubaa ykn Boodaa.....	17
2.3.2 Jecha Tishoo/Digaala/.....	17
2.4.Walitti Dhufeenya Jechootaa	18
2.4.1 Masoo	19
2.4.2 Hiika Faallaa Jechootaa	20
2.4.3 Walkeessoo Hiika Jechaa	21
2.4.4 .Hiik-heddee	21
2.4.5 Xiggoo	22
2.4.6 Moggoo.....	22
2.5 Galumsa.....	23
2.6. Jechoota Waliin Deeman.....	24
2.7 Sakatta’aa Qorannoo Walfakkii	24
BOQONNAA SADI: BEEDDUUBA, SAXAXAAFI MALA QORANNICHAA	26
3.1. Beedduubafi Saxaxa Qorannoo(Paradigms and Design of the Research)	26
3.2. Mala Qorannichaa (Research Method)	26

3.3 Irraawwatama (subject of the study)	27
3.4 Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo (Data Gathering Instrument)	27
3.5. Iddatteessuu (sampling).....	27
3.6 Haala Odeeffannoon Ittiqindaa'e	28
BOQONNAA AFUR: QAACCEESSAA	29
4.1 Seensa.....	29
4.2. Waliigala Kiaabilee Barattootaa Kutaa 1-4.....	29
4.3xiinxala Dhiyeessaa Fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa keessatti	31
4.4 Hundee jechaa /hundee hirkataa.....	32
4.5 Dhamjecha Hortee.....	34
4.6 Dhamjecha Yaasaa	38
4.7 Fufii Duraa	39
4.8 Fufii Duubaa / Boodaa	40
4.9 Dhamjecha Naannee.....	41
4.10 Jecha tishoo /Diigala	42
4.11 Hiika Masoo ykn hiika walfakkii	43
4.12 Hiika faallaa	44
4.13 Jechoota Hiika walkeessoo.....	46
4.14 Galumsaa hiika jechoota	49
4.15 Jechoota Waliin Deeman.....	51
4.16 Xiinxala kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1 ^{ffaa}	51
4.17 Walsimannaa Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa	52
4.18 Uwwisa Fayyadama Jechootaa Silabasii Barnoota Afaan Oromoo keessatti	53

BOQONNAA SHAN:CUUNFAA, GOOLABAAFI YABOO.....	56
5.1 Cuunfaa	56
5.2 Goolabaa.....	57
5.3 Yaboo	58
WABILEE.....	61
DABALEE (A)	65
DABALEE (B).....	67

Tarree Gabatee

Gabatee 4.1 xiinxala waliigala kitaabilee barattootaa.....	30
Gabatee 4.2XiinxalaAkkaakuu Fayyadama Jechoota Kitaabilee Barattootaa	31
Gabatee 4.3 xiinxala Qajeelcha Barsiisotaafi kitaabilee barattootaa	52

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Ariirrata

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti qooqa isa kamiiniyyuu walqunnamtii gahaa gochuuf, fayyadama jechootaa beekuun iddoo ol’aanaa qaba Akkaataa ittifayyadama hiika jechootaa barsiisuun akka barattoonni fayyadama ajechootaa ofiin barachuu danda’an gargaaruudha. Wallace (1982:12) haala itti barattoonni hiika jechootaa barachuu danda’an yeroo ibsu, “Akkaataan itti fayyadama hiika jechootaa hawwataa ta’uu qaba. Sababni isaa, hawwatummaan fayyadama jechootaa barattoonni afaan sanaatti sirriitti yoo of kennan barsiisaa ofii isaanii akka ta’an godha,” jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu, barattoonni haala gaariidhan fayyadama jechootaa hubachuu kan danda’an yoo fedhii qabaataniifi haxoota fayyadamni jechootaa barsiifamutti xiyyeeffannoo kennanii fayyadamaniidha. Yaaduma kana deeggaruun Quitmanfi Troyka (1996) malawwan itti fayyadama jechootaa hubatan galumsa hiika jechootaa barsiisuun barbaachisaadha jedhu.

Beektonni afaanii adda addaa akka ibsanitti xiinhiikni saayinsii waa’ee fayyadama jechootaa, gaaleewwaniifi hima akkasumas dubbii himaan duuba qoratudha. Saeed (2004), “Xiinhiikni saayinsii quunnamtii hiika karaa afaanii taasifamuudha jechuun ibsee jira”. Yule (2006) akka ibsetti, “Jechoonni akka baattoo hiikaatti qofaa kan ilaalaman osoo hintaane walii isaanii gidduutti hariiroo isaan waliin qabaniinis xinxaluun barbaachisaadha”.

Barnoota afaanii keessatti bu’uura beekumsaa ta’ee kan tajaajilu ogummaawwan afaaniiti. Ogummaawwan afaanii kaayyoo barnoota afaanii galmaan gahuu maddiittis gosa barnoota birootiifillee hedduu barbaachisaa ta’uun isaa shakkii hinqabu. Ogummaawwan kanneen keessaa dhaggeeffachuufi dubbisuun karaa ergaa ittiin fudhannu yoo ta’u; barreessuufi dubbachuun immoo karaalee ergaa ittiin dabarfannudha. Dhaamsa darbaa jiruufi barreeffama dhiyaate tokko qixa sirrii ta’een yoo hindubbisneefi hindhaggeeffanne ergaa dhiyaate hubachuun hindanda’amu. Dhaamsa dabarsuus haata’u fudhachuu keessatti wanti murteessaa ta’e tokko immoo beekumsa jechootaa qabachuufi hiika jechootaa beekuudha.

Beekumsi fayyadama jechootaa baay'ee barbaachisoodha. Hanqinni beekumsa jechootaas ta'e hiika jechootaa miira ofitti amanamummaa dhabuu nama keessatti uuma. Namni hariiroo jechoonni waliin qaban hubate akkasumas, dandeettii fayyadama jechootaa gahaa qabu nama dandeettii fayyadama jechootaa gahaa hinqabne caalaa rakkoo tokko malee yaada isaa qindeessee dubbiidhaanis ta'e barreeffamaan ibsachuu danda'a.

Haalumaawalfakkaatuun,fayyadamni jechootaa ogummaa afaanii kanneen akka dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuutiif utubaa akka ta'e, Richards&Renandya (2002) ibsanii jiru. Dabalataaniis, dandeettiin afaanii kamiyyuu dandeettii fayyadama jechootaa irratti kan hundaa'e ta'uusaa Harmer(1991) ni ibsa.

Hubannoo fayyadama jechootaa barsiisuu ilaalchisee yeroo ammaa kana kan mul'atu barattoonni maal akka baratan irra caalaa akkamitti akka baratan irratti xiyyeeffata. Galmi afaan baruufi barsiisuu inni guddaan immoo waliigaltee uumuudha.Waliigaltee uumuu keessatti shoora jechoonni qaban daran olaanaadha.Kitaabilee barattootaa keessattii fayyadama jechootaa haala gaariin dhiyeessuun barattoonni jechootatti akkamitti akka dhimma itti bahaniifi waliigalteedhaaf itti fayyadaman hubachuuf isaan gargaara.Barsiisonni yeroo fayyadama jechootaa dhiyeessan akkaataa walitti dhufeenya jechoonni (sense relationship) qabaniin ta'uu qaba.Yaada armaan olii irraa kan hubatamu afaan barsiisuu keessatti adeemsa fayyadama jechootaa akka murteessaa ta'e; fayyadama jechootaa barsiisuuf hariiroo jechoonni waliin qaban murteessaadha.

Fayyadama jechootaa barsiisuun galma lama qaba. Isaanis, walqabatiinsa yaada adda addaa gidduu jiruufi mallattoo afaanii akkasumas, ogummaa xinqooqa birootiin walitti hidhachiisuudha jechuun ibsee jira Kelly(1996). Kanaafuu, fayyadama jechootaa barsiisuun ogummaa afaanii kanneen biroos barsiisuudha.Akka yaada hayyuu kanaatti barnoota afaanii keessatti barnoota fayyadama jechootaatiif xiyyeeffannoon kennamuu qaba.

Akkasumas, Laufer (1992) osoo fayyadama jechootaa haala gaariidhaan hinbeekiin afaan tokkoffaas ta'e afaan lammaffaadhaan ergaa barreeffama tokkoo hubachuun akka hindandaa'amne ibsee jira. Kana jechuunn, dubbisa tokko hubachuuf dhimma

fayyadama jechootaa qubee afaan sagaleessuu qofaan kan dhaabbatu osoo hintaane, jechoonni afaanicha keessatti argaman amala akkamii akka qaban adda baafachuun murteessaadha. Fakkeenyaaf akkamitti akka walhoran, akkamitti gosa dubbii jijjiiruun hiika akka argamsiisan, akkamitti hariiroo jecha biroo wajjin qabaniin akka hiika jechootaa mul'ataafi kanneen kana fakkaatan adda baafachuu kan gaafatu ta'uu isaati.

Yaaduma kana irratti hundaa'uun, adeemsa baruufi barsiisuu barnoota Afaan Oromoo keessattis fayyadama jechootaa xiyyeeffannoo argatee kitaabilee barnootaa keessattisirnaan dhiyaachaa jira moo dhiyaachaa hinjiru gaaffii jedhu deebisuuf qorannoodhan mirkanaa'uu akka qabu niamanama. Kanaafuu, qoratichi qorannoo isaa yaada ka'umsaa armaan gadiirratti hundaa'ee gaggeesse.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Fayyadamni jechootaa afaan kamiyyuu wanta barreeffamu, dubbifamuufi dubbatamuun ergaa qulqullina qabu dabarsuuf murteessaadha. Akkasumas, dandeettii afaanii hojiirra oolchuuf fayyadama jechootaa beekuun isa dursaadha (Wilkins, 1972).

Kanaafuu, barattoonni sadarkaa kutaa kanarra jiran ammoo, amaloota jechoonni qaban addaan baafachuuf galumsa dubbisaatiin yaadrimee adda addaa sadarkaa xiinxaluu irra kanneen jiran; borus kanumatu isaan eeggata. Kanaafuu, haalli dhiyaannaa fayyadama jechootaa barnoota Afaan Oromoo keessa jiru maal akka fakkaatu hubachuuf dhimmi kun dhimma qorannoo barbaadudha.

Bu'uuruma kanaan, qorannoon kun dhiyaannaa barnoota fayyadama jechoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 haala amma jiru caalaa xiyyeeffannoo argatee, iddoo gahaa qabatee, maloota dandeettii hiika jechootaa itti barsiisan fayyadamuun barsiifamuu qaba; akkasumas, walitti dhufeenya (hariiroo) jechoonni waliin qaban akkaataa barattoota hubachiisuun akkasumas, barsiisoonniifi barattoonni ilaalcha hintaane gama hiika jechootaa barsiisuu yookiin barachuurratti qaban hambisuu danda'uun qindoominaan akka hojiirra oolchuuf haala mijeessuudha.

Kanaaf, ka'umsi qorannoo kanaa kitaabileen barnoota fayyadama jechootaa Afaan Oromoo maloota adda addaa fayyadamanii dhiyeessuurratti xiyyeeffannoo kennuu

yookaan kennuu dhiisuu isaanii adda baasuufi. Kanarraa ka'uun, qoratichi gaaffii kana adda baafachuuf qorannoo mataduree kanarratti gaggeessuuf murteeffate.

Haaluma kanaan, qoratichi qorannoo isaatiif deebii argamsiisa kan jedhu gaaffilee bu'uuraa qopheeffatee akka armaan gadiitti tarreessee jira:

1. Haaladhiyaannaa fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 maalfakkaata?
2. Kitaabilee barattootaafi qajeelchi barsiisotaa barnoota Afaan Oromoo keessatti fayyadamni jechootaa walsimau?
3. Silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 keessatti dhiyaannaa fayyadamni jechootaa uwwisa hagamii qaba?

1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa fayyadama jechoota kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisotaafi silabasoota barnootaa Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} haaraa bara 2006 maxxanfame xiinxaluudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

1. Haaladhiyaannaa fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa barnoota Afaan Oromoo adda baasuu
2. Walsimannaa dhiyaannaa fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaafi qajeelcha barsiisotaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 keessatti argamu addeessuu
3. Uwwisa dhiyaannaa fayyadama jechootaa silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 keessatti argamu ibsuu

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Argannoon qorannoo kanaa bifa kitaabaatiin maxxanfame yookiin karaa toora interneetiin yoo tamsaa'e qaamolee kanaa gaditti tarreeffamaniif bu'aa guddaa kenna.

- ❖ Itti fayyadamtoota kallatti kitaaba barnootichaa kan ta'an keessattuu barsiisonni barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 hanqina yookiin rakkoo fayyadama jechootaa kitaabilee barnootichaa qabu akka hubatan nitaasiisa.
- ❖ Qopheessitoota sirna barnootaafi barreessitoota kitaabaaf akkasumas namoota kitaabilee kanneen irra deebi'anii foyyeessaniif odeeffannoo dabalataa ta'uun nifayyada.
- ❖ Kanneen dhimma kanarratti gadi fageenyaan qorannoo gaggeessaniif, argannoon qorannoo kanaa yaada (hubannoo) ka'umsaa kennuun ni gargaara.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun xiinxala fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisotaafi silabasoota barnoota Afaan Oromoo kutaalee 1^{ffaa}, 2^{ffaa}, 3^{ffaa} fi 4^{ffaa} haaraa bara 2006/2014 maxxanfamee irratti kan xiyyeeffate. Qabiyyeesaatiin, qabiyyee barnootaa boqonnaalee kitaabni barnootichaa qabu keessaa ciminaafi hanqina fayyadama jechootaa jiran keessatti mul'atan ibsuun haala dhiyeessaafi walsiamannaa kitaabilee barattootaa qajeelcha barsiisootaa xiinxaluurratti daangeefame.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Adeemsa kana keessatti waantonni akka hanqinaatti mul'atan muraasni nijiru. Tokkoffaa, qorannoowwan kanaan dura bal'inaan xiinxala fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa barnoota Afaan Oromoo irratti hojjetaman kan hinjirre ta'uu isaaniirrayyu warri hojjetamanis irra caalaan isaanii manneen kitaabaa keessa waan hinjirreef argachuu hindandeenye.

Dabalataan hanqinni kitaabilee wabii ammoo kitaabilee Afaan Oromoon fayyadama jechootaa irratti barreeffaman haala gahaa ta'en argachuu dhabuu yookiin bakki hojii idilee qorataaf iddoon kitaabileerraa argatu hiixuu ta'udha. Kunis, qoratichi barreeffamootaafi yaadota afaan biraatiin barreeffaman gara Afaan Oromooti jijjiiruuf akka ifaajuufi kitaabilee mata duree qorannoo waliin wal-qabatanii gadifageenyaan akka hindubbifne gochuun dhiibbaa godhee jira. Haata'u malee, tattaaffii qorataan taasiseen ragaaleen barbaachisoo ta'an funaanamanii qorannoon kun galma ga'uu danda'eera.

1.7 Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaalee gurguddoo shanitti qoodamee dhiyaate. Boqonnaa tokkooffaa keessatti, ariirrata, ka'umsa, kaayyoo, barbaachisumaa, daangaa, hanqina mudataniifi qindoomina qorannichaa ibsantu dhiyaate. Boqonnaa lammaffaa keessatti ammoo sakkattaa barruu yommuu ta'u; haallidhiyeessafayyadama jechootaa afaan barsiisuu keessatti ilaalchisee yaada beektonni kennantu dhiyaate. Akkasumas, boqonnaa sadaffaa keessatti, saxaxaafi malleen qorannichaatu kan dhiyaate yommuu ta'u mata duree kana jalattis, saxaxa, mala iddattoofi iddatteessuu, meeshaalee funaansa ragaalee, adeemsa funaansa ragaaleefi haala odeeffannoon itti qindaa'etu dhiyaate. Boqonnaa afraffaa keessatti qaaccessaafi ibsa ragaaleetu dhiyaate. Kutaa kana keessattis ragaaleen xiinxala dookumantii(kitaabilee) qaacceessamuun ibsamani jiru. Dhumarrattis, boqonnaa shanaffaa keessatti cuunfaa, argannoofi yaadni furmaataa dhiyaateera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti xiinxala barruuwwan fayyadama jechoota Afaan Oromoo barsiisuun walitti dhifeenya qaban yaadrimee fayyadama jechootaa, maalummaa fayyadama jechootaa, maleenya dhiyaannaa fayyadama jechootaa, faayidaafi kaayyoo fayyadama jechootaa barsiisuu, dhiyaannaa fayyadama jechootaa, qajeelfamoota jechoonni ittiin barsiifaman, ulaagaalee jechoonni itti filatamaniifi barruuwwan walfakkii sakatta'amantu dhiyaate.

2.2 Yaadrimee Fayyadama Jechootaa

Sagantaalee barnoota afaanii keessatti hiika jechootaatiif bakki kennamaa ture yaraa akka ture Rechards J.C. & Renandy, W.A. (2002) ibsanii jiru. Fayyadamni jechootaa osoo xiiyyeeffannaan itti hinkennamin, adeemsa keessa baratamuu danda'a ilaalcha jedhuun kitaaba barnootaa keessattis ta'e, sirna barnootaa keessatti gaheen gahaan osoo hinkennaminiif ture. Kana jechuun, hanga seerlugaa, dubbisuufi barreessuu, fayyadamni jechootaa xiiyyeeffannaa argachaa hinturre jechuudha. Akka Zhi-liang (2010), ibseetti, baroota 1950fi 1960 hiika jechootaa ilaalchisee qorannoo gaggeessuun sadarkaa baay'ee gadi'aanaa irra ture. Yeroo ammaa garuu qorattoonni, beektoonni, ogeeyyiin xiinqooqaa, fedhii guddaa agarsiisaa jiru; sadarkaan barnootni fayyadama jechootaarra jirus fooyya'aa dhufee jira

Dhimma barruufi barsiisuu keessatti wantoota murteessaa ta'an keessaa tokko meeshaalee barnootaatiin kan walqabatedha. Meeshaaleen barnootaa gosoota adda addaatu jiru. Kanneen keessaa sagantaa barnoota afaanii keessatti kitaabni barataa bakka ol'aanaa qaba. Barnoonni afaanii baratamuu qabu unkaa ittiin too'atamuu danda'uun qoqqoodamee haala baratamuuf miijataa ta'een; salphaarraa gara cimaatti, yaada murtaawaarraa gara yaada dimshashaatti, beekamaarraa gara isa hinbeekamneetti tooraan dhiyaachuu qaba, (Cook (2001), Rechards (2002).)

Kitaabni barnoota afaanii hanqina qabaachuun isaa akka hinoolleefi hanqinoonni jiran ammoo, yeroodhaa gara yerootti sakatta'amanii ilaalamuudhan fooyya'uu

qabu.Kanaafuu, kitaabileen barnoota afaanii yeroo adda addaa qophaa'an ija ogummaatiin ilaalamanii madaalamuun dhimma barbaachisaadha.

Bara 1950 moota keessa fayyadamni jechootaa xiyyeeffannaa argachuu dhabuurraa kan ka'e kitaabileen barnootaafi sagantaa barnoota afaanii keessatti baay'inaan kan dhiyaatan hinturre. Yeroo sanatti sirni barnoota qophaa'an hundi dandeettiiwwan afaaniifi seerlugaa irratti xiyyeeffannoo kennuun qophaa'aakan turanidha. Kun immoo dhiyaannaan fayyadama jechootaa sirna barnoota keessatti akka dagatamu taasiseera.

Beektonni garaagaraa akka ibsanitti, yaadrimeen jechoota barsiisuu jedhuuf yeroo dheeraaf xiyyeeffannoon kan hinkennamneefi madda barreeffamaa ga'aa ta'e akka hinqabne hubanna. Yaada kanas Morgan (1986:19) akkas jechuun deeggara, "Most textbook writers do not focus on words as thing-in-themselves but as vehicles of pattern and structure. For the learner, if not always for the teacher, words are exciting." Akkuma yaada hayyuu kanarraa hubachuun danda'amu, barreessitoonni kitaaba hedduun isaanii jechoota irratti xiyyeeffannoo kan hinkennineefi jechoota akka caasaafi ijaarsaaf oolutti kan ilaalamuudha.

Yaada kana Wallace (1982), Harmer (1991)fi Carter (1991) akkas jechuun deeggaru; "Xiyyeeffannoon fayyadama jechootaa barsiisuu qorachuun kan dagatame ture. Kanarraa kan ka'es maddi barreeffamaa gama kanaan jiru xiqqaachuu danda'eera. Sababiiwwan gurguddoo jechoota barsiisuun dagatameefis, Allen (1983) qabxii gurguddoo Sadii lafa kaa'uun ibseera. Isaanis: tokkoffaa, dhaabbileen barsiisota leenjisan, daree keessatti waa'een jechootaa yeroo baay'ee waan ka'uuf xiyyeeffannoon seerlugaaf kennamuu qaba jedhanii yaadu. Inni lammaffaan, ogeeyyiin barnootaa, barataan 'seerluga bu'uura' osoo hinbaratiin jechoota baay'ee barachuun hima uumuurratti dogoggora uuman kan jedhu sodaa waan qabaniif. Inni sadaffaan immoo, warri barsiisota gorsaa turan jechi kan baratamu muuxannoo qofaadhaan yaada jedhu kennaa turan. Yaada hayyuu kanarraa hubachuun akkuma danda'amu, dagatamuu fayyadamuu jechootaaf qabata kan ta'e barnoota afaanii keessatti barsiisonni jechootaaf xiyyeeffannoo osoo hinkenniin seerlugarratti xiyyeeffachuun sirrii akka ta'etti kan amanaa turanidha.

Haata'u malee, Wilkins (1972) qorannoo isaa keessatti dagatamuu barnoota fayyadama jechootaa bal'inaan ceepha'ee ture. Bara eerame kanatti, afaan barsiisuu keessatti xiyyeeffannoon dursaa seerlugaaf kan kenname ta'us; seerlugatti aansuudhaan barnoota fayyadama jechootaatiifis xiyyeeffannaan gahaa ta'uu baatuus kennamaa akka tureefi fedhiin Wilkins barnoota fayyadama jechaa karaa xiinhiikaa /semantics/ fayyadama jechoota dhiyeessuuf qabus fudhatama argataa kan ture bara 1970 mootaa fi 1980 mootaa keessa akka ta'eefi barnoonni fayyadama jechootaa akka ogummaa afaanii tokkootti ilaalamuu jalqabe baruma kana keessa ta'uu Alamuun(1994) Carterfi McCarthy(1988) wabeeffachuun ibseera.

Akka Schmitt (2000) Zimmermann (1997) wabeeffachuun ibsetti, jalqaba jaarraa 19^{ffaa}tti tooftaan afaan jijjiirraa seerlugaatiin barsiisuutu beekama ture. Ulaagaan yeroo sanas hiikni jechootaa ittiin filatamu seera caaslugaa mul'isuun hubachiisuuf ture. Dhuma jaarraa 19^{ffaa}tti garuu, tooftaan afaan barsiisuu kallattummaa keessatti barnoonni fayyadama jechootaa haala qabatamaa yeroo wajjin akkaataa deemuun kallaattiidhaan barsiifamuu eegale.

Bara 1950 kaasee hanga jaarraa 20^{ffaa}tti tooftaan amala fayyadama jechootaa hubachiisu ture. Bara sochii fayyadama jechootaa jedhamee beekamu keessa garuu fayyadama jechootaa ilaalchisee qorannoon gaggeeffamee ture. Qorannoowwan kunis fayyadama jechootaa tajaajila filatamoo ta'aniif oolchuu irratti kan xiyyeeffatan akka turan Schmitt (2000) ibsee jira.

Akka yaada ogeeyyii kanarra hubachuun danda'amutti, adeemsi barnoota fayyadama jechootaa bara sochii fayyadama jechootaa dirroojii adda addatti tajaajila kennan filatanii hiika itti kennuudhaan barnootni hiika jechootaa kennamaa akka baratan agarsiisuudha. Yaadni kun kan mul'isu barumsi fayyadama jechootaa kan baratamu yoo ta'ellee, 'jechoota dirree hojii adda addaa keessatti irra caalaa barbaachiisoodha' jedhamanii barsiifamaniin kan daangeffame akka ture hubachuun nidanda'ama.

Bara 1980 mootaa keessa mala afaan walqunnamtiif oolchuu barsiisuutu irra caalaa faayidaa irra oolaa ture. Barnoonni fayyadama jechootaas akka ogummaa afaanii tokkootti fudhatama argatee walqunnamtiif barbaachisaa ta'uun isaa waan hubatameef

xiyyeeffannoon kennameefii jira. Akkasumas, caasaa hiikaafi hiika jechaa itti dabalani fayyadama jechootaa barsiisuudhaaf ogeeyyiin barnoota afaanii yaalii kan taasisan bara kana keessa ture. Ogeeyyiin barnoota afaanii bara kanaa barnoota fayyadama jechootaa barsiisuun, barattoonni immoo waliigaltee hiika-qabeessa ta'etti fayyadamanii yaada isaanii bal'inaan ibsachuun fayyadama jechootaa ofiin ofbarsiisuu akka danda'an haalli mijateera.

Alamuun (1994), (McCarthy 1990) wabeeffachuun; baruufi barsiisuun fayyadama jechootaatiin milkaa'ina argachuuf waliigalteen barataafi barsiisaa gidduu jiruufi sochiin barattoonni fayyadama jechootaa barachuuf taasisan murteessaa akka ta'e ibsee jira. Yaada kanarraa kan hubatamu fayyadama jechootaa barsiisuus ta'e barachuun bu'a qabeessa kan ta'u hariiroon barsiisaafi barattoota gidduu jiru walhubannaa gaarii kan ofkeessaa qabu yoo ta'edha. Walhubannaan kun immoo barsiisaan akka barattoonni fayyadama jechootaa ofiin ofbarsiisuu danda'an haala mijeessa jechuudha.

Hayyoonni afaanii qorannoo fayyadama jechootaa adda addaa gaggeessan keessatti hiikni fayyadama jechootaa gabaabbinaan kana jedhanii hiikuun ulfaataa akka ta'e addeessuu. Schmitt (2000:5) akkas jedhee qeeqe: "The potential knowledge that can be known about a word is rich and complex" jedhe. Yaada kanarraa nuti kan hubannu, waa'ee jechaa beekuun salphaa osoo hinta'in, baay'ee cimaafi walxaxaa akka ta'edha. Waa'ee jechaa guutumaa guutuutti beekuun baay'ee rakkisaa ta'uu kan dubbatamuuf, jechi caacculee garagaraa waan qabuufi. Isaanis: akka hiikaa, qubeessuu, sagaleessuu, seerluga, loqoda, qindaa'inaafi irradeddeebiidha. Kunis kan agarsiisuu, fayyadamni jechootaa yaadrimee bal'aa ta'e ofkeessatti qabata waan ta'eefi.

Yaada kana kan deeggaru Cook (2001:62) akkana dubbate, "No body completely knows every aspects of a word" jedhe. Kunis, namni kamiyyuu waa'ee jechaa guutumaa guutuutti nanbeeka jechuu akka hindandeenye niibsa. Kanaafuu, waa'ee hiika jechaa guutumaa guutuutti beekuun haggammii rakkisaa akka ta'e nama hubachiisa. Kanarraa ka'uudhaan, fayyadama jechootaa sirritti beekuuf battaluma jechicha argataniin osoo hinta'in, yeroo dheeraa keessa shaakalaafi waliin dubbii afaanii namoota waliin taasiifamuun akka ta'e yaada hayyootaarraa hubachuun nidanda'ama. Yaada kanaan kan walqabatu, Schmitt (2005) yoo ibsu, "Meaning is the most obvious kind of word

knowledge” jedhe. Kanarraa kan hubannu, hiika jechaa beekuun karaa beekumsa jecha tokkoo gabbifachuuf mala filatamaa ta’uudha.

Yaada fayyadama jechootaa jedhu namoonni gara garaa haala adda addaatiin hiiku. Akka hayyuun Ur. (1991:60) jettutti hiikni jechaa:

Vocabulary can be defined, roughly as the words we teach in the language. However a new item of vocabulary may be more than a single word; for example, post-office and mother-in-law which are made up of two or three words but express a single idea. There are also multi-word idioms such as a call it the component words. A useful convention is to cover all such cases by taking about vocabulary ‘items’ rather than ‘words’. jechuun ibsiti.

Yaada kanarraa akka hubachuun danda’amutti, “Fayyadamni jechootaa tilmaaman jechoota afaan keessatti barsiifaman yookiin fayyadama jechoota afaan tokkooti” jedhamee hiikamuu ni danda’a. Haata’u malee, jecha tokkoo ol ta’uu ni mala. Fakkeenyaaf, Abbaa seeraa’, ‘Mana galmee’, ‘harka wayaa jalaa’ jedhan kan ijaaraman jechoota lamaafi isaa ol irraa ta’us kan isaan ibsan yaada tokko. Akkuma ibsa kanarraa hubatamu ‘Fayyadamni jechootaa’ tarreeffama addaa tuuta jechootaa ta’ee kan hojii murtaa’e tokko keessatti (hojiif, daldalaaf, k.k.f) tajaajilanidha. Kanas ta’ee san jechafi fayyadamni jechaa guutummaan guututti tokko akka hin taaneefi wal bakka bu’uu akka hindandeenye akkasumas sadarkaa tokkorra akka hin jirre nu agarsiisa.

Galmeen Jechoota Addunyaa irratti (1995:1578) fayyadamni jechootaa haala kanaan hiikameera. “Vocabulary is all the words used by a particular person or all the words which exist in a particular language or subject.” Akka hiika armaan olii irra hubachuun danda’amutti, fayyadamni jechootaa, jechoota afaan keessatti yookiin nama keessatti argaman ta’ee, kan dubbiifi barreeffamaaf dhimma itti baanuu ta’u nu hubaachiisa.

Akka hiikawwan armaan olii irra hubachuun danda’amutti, fayyadamni jechootaa jechoota afaan keessatti yookiin nama keessatti argaman ta’ee, kan dubbiifi barreeffamaaf dhimma itti baanuu ta’u nu hubaachiisa. Akkasumas, fayyadamni jechootaa beekumsa jechootaa qabaachuufi hiika jechootaa beekuudha. Jechoonni maal akka ta’an beekuu jechuun, dubbisa keessatti ga’umsaan dubbisuufi hubannoon dubbisuu tumsuu jechuudha.

2.3 Dhiyeessa Fayyadama Jechootaa

Akka hayyoonni xiinqooqaa fayyadama jechootaaisanitti, fayyadama jechootaa barsiisuuf tooftaan murtaawaa hundaa caalaa gaariidha jedhamu tokko hinjiru. Dandeettii fayyadama jechootaa barattootaa guddisuuf tooftaa muraasaafi filataman qofaatti dhimma bahuun akka hinbarbaachisneess ni ibsu. Fayyadama jechootaa dhiyeessuuf tooftaalee adda addaa walkeessa makuun dhimma itti bahuun barbaachiisadha. Tooftaalee fayyadama jechootaa ittiin dhiyaatan keessa kanneen akka unka ijaarsa jechootaa, walitti dhufeenya jechoonni walii isaanii waliin qabanii, galumsaafi akkaataa waliin deemmii jechootaa giddugaleeffachuu fayyadama jechootaa dhiyeessuun barbaachiisa akka ta'e, Wallace (1986), Atkins, J.etal,(1996).ni ibsu. Malleen dhiyeessa fayyadama jechootaa kanneen qorannoo kana keessatti haala armaan gadiin fakkeenyaafi ibsoota gaggabaaboo waliin dhiyeessuuf yaalameera.

2.3.1 Unka Ijaarsa Jechootaa

Tooftaawwan ittiin fayyadama jechootaa barsiisuun danda'amu keessa unkaa jechootaa irratti xiyyeeffachuun barsiisuun isa tokkodha. Jechoonni akkaataa ijaarsa isaanii ittiin amaloota garaagaraa qabaachuu danda'u. Sirna ijaarsa unkaa jechootaa keessatti amalli jechoonni ittiin uumamaniifi ittiin walhoran nijira. Barattootaaf fayyadamni jechootaa yeroo dhiyaatu amaloota kana giddu-galeeffachuun tooftaa tokko akka ta'e ogeeyyiin afaanii nigorsu. Fakkeenyaaf; adeemsa fufannaa, fufii dureefi fufii duubee, hundee jechaa, horteeffii uumamtee, akkaataa jechoonni tishoo jechoota garee adda addaa irraa itti uumaman ibsuun shaakala adda addaa barattootaaf dhiyeessaa barsiisuun nidanda'ama. Blachowicz & Fisher, (2004) yaada kana akkas jechuun ibsu.

When students encounter unknown words they can use knowledge of word parts (root words, suffixes and prefixes) to help determine the meaning. This is especially true when reading content textbooks because these texts often contain many words that are derived from the same word parts.

Akka yaada hayyoota kanneenii irraa hubachuun danda'amutti, jechoota haaraa barattootni hinbeekne karaa unka jechootaa kanneen akka hundee jechaa, fufii duraa, fufii duubaa qaama jechaa irraa baasuun hiika isaanii akka barsiisuun

nidanda'ama. Kun immoo kan hojjiirra oolu galumsa dubbisaa keessatti ta'uu akka malu mul'isa.

2.3.1.1 Dhamjechootaa

Dhamjechi qaama xiqqaa afaanii kan hiika qabu, kan unkawwaan hiika qaban birootti ciccituu hindandeenyeefi dhamjecha dhaabbataafi hirkataatti qoodamu ta'uu isaa haayyonni afaanii nikaa'u (Crystal, 1987; Yule, 2006). Dhamjechi qaama xiqqaa afaanii ofdanda'ee dhaabbachuun hiika tokko qofa kennuufi hirkatee argamuun tajaajila caasluga adda addaa argisiisuuf ooluudha. Hockette (1970:123), "Morphemes are the smallest individually meaningful elements in the utterance of a language," jedha. Kana jechuun dhamjechi caasaa xiqqaa afaanii jechoota afaanichaa keessatti argamuun hiika laachuu danda'u jechuudha. Dhamjechi jecha sana keessatti of danda'ee hiika haaqabaatu malee yoo addaan qoodaman hiika hinqaban. O'Grady (1996:112), "Morpheme is the smallest unit of language that carries information about meaning and grammatical function," jedha. Kana jechuun, dhamjechi qaama xiqqaa afaanii ta'ee odeeffannoo hiikaa kan dabaluufi tajaajila caasluga argisiisuuf kan ooluudha. Kanaafuu, unki xinqooqaa tokko addaan qoodamee hiika dhabeessa yoo ta'e; jecha irratti dabalamuun hiika jechichaa kan jijjiiru yookaan kan dabaluufi tajaajila caaslugaaf kan oolu dhamjecha jedhama.

2.3.1.2 Bu'uura Unkaykn Hiikaatiin

2.3.1.2.1 Dhamjecha Walabaa

Dhamjechi walabaa of danda'ee hiika mataa isaa kan qabuufi dhamjechoota maxxanfachuuf banamaa kan ta'eedha. Maartaa, (2006:7) "Dhamjechi walabaa qofaa isaa dhaabbatee jecha hiikaa kennuudha," jetti. Fakkeenyaaf: dhagaa, idilee, mucaa, karaa, bishaan, mataa, aannan, midhaan, kun, jala,..fi kkfn dhamjechoota walabaati. Kun kan ibsu, dhamjechoonni walabaa of danda'anii kan dhaabataniifi hiika mataa isaanii kan qaban ta'uudha. Abarraafi Kaawwan, (1998:38); Tolamariyam (2011:47) yoo ibsan "Latii yookaandhamjechi walabaa qofaaisaakandhaabatu ta'ee, unka tokko qofaan dhiyaata," jedhu. Kana jechuun dhamjechoonni walabaa of danda'anii dhaabbachuun hiika

haaqabaatan malee, unka tokko qofa waan qabaniif yoo addaan qoodaman hiika qabaachuu hindanda'an jechuudha. Garaagarummaan dhamjechaafi fufii kitaaba barnootaa kana keessatti haala kanaan adda ba'ee ibsamuun barattootaaf dhiyaachuu qaba. Yaaduma kana kan cimsu, "Dhamjechi walabaa: dhamjecha hiikaa (lexical morpheme)fi dhamjecha tajaajilaa (functional morpheme)-tti qoodamuu danda'u," isaati O'Grady, (1996). Akkasumas, "Afaan Oromoo keessatti dhajechi walabni bakka lamatti qoodamuun ilaalamuu danda'u. isaanis, dhamjecha hiikaafi (lexical morpheme) dhamjecha tajaajilaa (functional morpheme) jedhamu," jechuun kaa'eera Addunyaa (2012:93).

"Dhamjecha hiikaa, akaakuudhamjecha kanaa walaba ta'ee qabiyyee mataa isaanii kanneen qaban of keessatti hammata," jedha Addunyaa (2012:93). Haayyonni garaagaraa jecha karaa adda addaa hiikaniiru. Isaan keessaa Crystal (1997); Jurafsky & Martin (2006), qaama himaa kan gama lamaaniin bakka duwwaan daangeffame jechuun hiiku. Dabalataaniis, jechi qaama himaa kan hiika mataa isaa qabu kan muuxannoo hawwasa tokkoo ibsuufi bakka bu'ee waan tokkoo kan yaadrimee waan bakka bu'uu sanaa baatuudha.

Dhamjechatajaajilaa, akkuma dhamjecha hiikaa, ofdanda'ee kan dhabbatudha. Kan adda taasisu garuu, hiika ykn qabiyyeen mataa isaa dhabuufi, tajaajila tokkoof dhaabbachuudha. Kanaaf ammo, murteessitoonni kun, sun, sana, kana jedhamaniifi durduubeewwan irra, jala, keessafi wkf," Addunyaa (2012:94). Dhamjechoonni kunneeniifi kkfn walhoruun tajaajila caaslugaa kan hinargisiisneefi yaasaan garee jechootaa jijjiiruu kan hindandeenyeedha. Kanamalees, akkuma dhamjecha hiikaa of danda'anii kan dhaabataniifi barnoota afaanii keessatti tajaajilaafi ibsa adda addaa kennuuf kan oolaniidha. As keessatti hanqinni mul'atu, dhamjechoonni tajaajilaa caasluga hinagarsiisan kan jedhuudha.

2.3.1.2.2 Dhamjecha hirkataa

Dhamjechi kun gosa dhamjechootaa ta'ee kan of danda'ee hindhaabanne kan dhamjecha bilisaatti hirkachuun tajaajila seerlugaafi tajaajila yaasaa kennuudha. "Afaan Oromoo keessatti dhamjechi hirkataan yookaa fufiin qabiyyeefi tajaajila qaban irratti hundaa'uun:

hundee jechaa (root), fufiilee (affixes): fufii duraa, gidduu, boodaafi naanneetti qoodamu,” (Addunyaa 2013:28). Dhamjechi hirkataan yookaan fufiin hundee jechaa yookaan bu’uura hortee irratti dabalamuun hiika jechichaa kan jijjiiru yookaan tajaajila caaslugaa argisiisuuf kan ooluudha. Haaluma kanaan, dhamjechi hirkataan bu’uura tajaajilaa, bakka galumsaafi qabiyyee irratti hundaa’uun bakka sadiitti qoodamuun dhiyaataniiru.

2.3.1.3 Bu’uura Qabiyyeen

2.3.1.3.1 Hundee Jechaa

Hundeen jechaa qaama jechaa kan yaadrimee tokko baatu ta’ee, yaasaafi hormaata jechootaatiif ka’umsa kan ta’edha. Hundeen jechaa qaamolee hiika qabanitti qoqqoodamuu kan hindandeenyee fi fufiilee hiikaafi tajaajilaa agarsiisaniif bu’uura ta’uu isaati. Jechoonni yeroo barattootaaf dhiyaatan fufii duraafi duubaa hundee jechaatti fufamanii jiran irra baasuun yaadrimee hiika jecha sanaa bu’uura godhachuun babal’ifatanii akka hubataniif caccabsanii barsiisuudha. Hundee jechaa barsiisuun barattoonni ofdanda’anii hiika jechootaa dubbisa keessatti akka hubataniif gargaara.

2.3.1.3.2 Fufii

Fufiileen of danda’anii hiika kan hinlaanneedha. Haata’u malee, fufiileen kun, jecha yookaan hundee jechaa irratti fufamuun, hiika jechaa dabaluufi garee jechaa jijjiiruun jechoota haaraa uumuu keessatti ga’ee qabu. Kana jechuun fufiileen of danda’anii hiika haadhaban malee, hormaataafi uumama jechootaa keessatti baay’ee murteessoodha. Fufiin hundee jechaa yookaan bu’uurhortee irratti dabalamuun hiika jechichaa kan jijjiiru yookaan tajaajila caaslugaa argisiisuuf kan ooluudha. Haaluma kanaan, fufiin bu’uura tajaajilaa, bakka galumsaafi qabiyyee irratti hundaa’uun bakka sadiitti qoodamuun dhiyaataniiru.

2.3.1.4 Bu’uura Tajaajilaan

2.3.1.4.1 Dhamjecha Hortee

Jechoonniafaantokkoodeemsa hormaataatiin caasluga afaan tokkoo agarsiisu. Adeemsa hormaata kana keessatti jechoonni afaanichaa fufiilee adda addaa maxxanfachuudhaan ykn sagalee jecha muraasaa irra deddeebi’uudhaan caasluga afaaniichaa mul’isu. Dhamjechi horteen akaakuu warra irkataa ta’ee tajaajila caaslugaa kanneen akka koorniyaa, ramaddii, maayii matimaa, maayii antimaa, maayii meeshaa, haala raawwiifi lakkoofsa mul’isaniidha (Crystal, 1987; Mitikkuufi Tashoomaa, 1992; Abdulsamad, 1994; Gabbaroo, 2007; Addunyaa, 2010).

Dhamjechoonni haala kaneeniin lakkoofsa ibsuun afaanichaaf bu’uura. Geetahuun (1989:47), “ Yeroo ammaa kana jechoota qooduuf wantoonni qabatamaa taasisan keessaa tokko unka. Unka walfakkaataa kanneen fudhatan kallattii tokkoon ilaalamu,” jedha. Fkn: hoolaa, saree, mana, mukaafi kkf dhamjechoota danooma mul’isan dhuma irratti waan fufataniif garee maqaa waliinii jalatti ramadamu. Maqaaleen hundi dhamjechoota danummaa mul’isan hinfufatan.

2.3.1.4.2 Fufii Yaasaa ykn Uumamtee

Fufii yaasaan ykn uumamteen akaakuu dhamjechaa ta’ee, hundee jechaa irratti fufamuun gareefi hiika jechaa jijjiiruun jechoota haaraa uumuuf kan tajaajiluudha. Dhamjechi kunis, uumamsa jechootaa keessatti baay’ee murteessoodha. Haaluma kanaan, garee jechootaa jijjiiruun maqaalee addeessaafi gochimarraa uumuuf, gochima maqaafi maqibsa irraa uumuuf, addeessa gochima irraa uumuuf gargaaru, (Addunyaa, 2012:123). Akkasumas, Addunyaa (2011:62), “Dhamjechoonni yaasaa gamiinsa yookaan guutummaa garee jechootaa nijijjiiru,” jedha. Fakkeenyaaf: Nama jedhee namummaa kan jedhu maqaa mul’atu gara maqaa hinmul’annetti jijjiire malee garee jechichaa guutummaatti kan hinjijjiirre yoo ta’u; kanneen biroon jijjiiramaniiru.

2.3.1.5 Bu’uura Bakka Galumsaan

“Gosoonni fufiilee bakka galumsaan: hundee jechaa dura, gidduu, booda, duraafi booda galuudhaan hiika jechichaa kan dabalani ykn jijjiiraniifi dhamjecha kana adda baasee kan ibsu sararaa xiqqaa (-) isaan fudhataniidha,” jetti Maartaa (2006:7).

2.3.1.5.1 Fufii Duraa

Fufiin gosa dhamjecha hirkataa ta’ee, qaamolee jechaatti fufamuun hiika kan jijjiiru yookiin tajaajila caaslugaa adda addaatiif kan ooludha. Addunyaa (2012:96) gosoota fufii ilaalchisuun, ‘Fufiin tokko fufii durgaa yookiin duubgaa jenne dubbachuuf qaama jechaa addaan baasnee beekuun barbaachisaadha’ jedha. Fufiin duree akkuma maqaa isaarraa hubachuun danda’amu, dura jecha yookiin qaama jechaatti fufamuun kan galaniidha. Afaan Oromoo keessatti akaakuun fufiilee kanaa hiika jijjiiruu keessatti qooda fudhatu. Fufiin durgaa Afaan Oromoo keessatti baay’inaan muraasa ta’aniyyuu, kanneen jiran sirnaan barsiisuun hiika jechaa hubachuu keessatti gumaacha olaanaa qaba

2.3.1.5.2 Fufii Duubaa ykn Boodaa

Fufiin duubaa, duuba hundee jechaa galuun tajaajila caaslugaatiifis ta’ee tajaajila hiika jijjiiruuf oola. Afaan Oromoo keessatti gosoota fufii kaawwan caalaa baay’inaan kan argamanidha. Afaan Oromoo keessatti gosti fufii kanaa warreen uumamteefi hortee agarsiisanidha. Qaama dubbii keessatti fufiileen kun garee jechootaa maqaatti, maqibsittifi gochatti geeddaruun hiika jechoota nijjijjiiru. Yaada kana Tashoomeefi Mitikkuu(2000), maxxantoonni boodaa garee jechootaa fi seerluga afaanii agarsiisuun hiika jechootaa nimul’isu jechuun ibsu. Yaada kanarraa wanti hubatamu tooftaawwan fufiin duubaa jechootaatti dabalaman barsiisuun barattoonni hiika jechaa akka hubataniif kan gargaaru ta’uu isaati.

2.3.2 Jecha Tishoo/Digaala/

Jechi tishoon adeemsa jechoonni lama walitti dhufanii jecha hiika haaraa qabu biroo ijaaraniidha(Wallace,1993).Namoonni jireenyaaisaaniikeessatti jechoota tishootti guyyaa guyyaatti dhimma itti bahu. Haaluma jireenya hawaasummaa keessatti qaama tokkoofi kutaasaa keessa jiruun yookaan bakka bu’aafi mallattoo inni qabuun jechoonni

tishoo hiika biroo qabaachuu danda’u Yittaayyal (2012), eeruun dubbate. Haaluma kanan fakkeenyi armaan gadii Ewenetu (2001) bu’uura godhachuun qindaa’ee jecha tishoo fayyadama jechoota Afaan oromoo barsiisuun akka danda’amu agarsiisa.

Tooftaan kun Afaan Oromoo keessatti jechoota garee garaagaraa uumuun bal’inaan akka dhimma itti bahamu Addunyaa(2012:146) kitaaba isaa Natoo keessatti ibseera. Walumaagalatti, jechoota akkaataa ijaarsa isaaniin dhiyeessuun akka barattoonni caasaa irraatti hundaa’anii hiika jechootaa baratan taasisuuf gumaacha olaanaa qaba.

2.4. Walitti Dhufeenya Jechootaa

Waliitti dhufeenya jechootaa jechuun, hariiroo jechoonni walii isaanii gidduutti hiikaan qaban jechuudha. Fayyadama jechootaa walitti dhufeenya isaaniirraa ka’uun qo’chuun nidanda’ama. Addunyaa (2014:111) walitti dhufeenyi kun garuu bifa garaagaraa qaba. Hariiroon jechootaa ittiin walitti dhufaniifi addaan ba’an keessaa muraasni: masoo, faallaa, hiikheddee, miseensa, moggoo, xiggoofi wkf kaasuun nidanda’ama.

Akka ogeeyyiin afaanii adda adda ibsanitti xinhiikni saayinsii waa’ee hiika jechoota, gaaleewwaniifi himaa qoratudha. Akka Saeed(2004) ibsetti, xiin-hiikni saayinsii quunnamtii hiikaa karaa qooqaa taasifamudha. Yule(2006) akka ibsetti, jechoota akka baattoo hiikaatti qofaa osoo hintaane, walii isaanii gidduutti hariiroo qabu. Kanaaf, jechoota hariiroo isaan waliin qabaniinis xiinxaluun barbaachisaadha. Fayyadama jechootaa hariiroo jechoonni walii wajjin qabaniin haasaa yeroo hunda taasisnu keessatti ibsina.

Faayidaa hariiroo fayyadama jechootaa barnoota afaanii keessatti qabu ilaalchisuun, Gairnsfi Redman haala armaan gadiin ibsaniiru.

Adeemsa baruu-barsiisuu afaanii keessatti hariiroon miira faayidaa guddaa qaba. Kutaa keessatti akkaataa hariiroo isaanitiin wantoota gareen, walfakkiin, faallaa, walkeessoofi kanneen birootiin gurmeessuudhaan madaaluun baay’ee barbaachisaafi barattoonni akka daangaa hiika jechootaa hubatan kallaattiin agarsiisuuf bu’aa guddaa kan qabudha. Dabalataaniis, barattoonni bakka hiikni jechootaa itti walirraa dhufaan akkasumas, daangaa itti fayyadama jechootaa akka barataniif gargaara. Gairnsfi Redman(1986:31)

Hiikni jechootaa yeroo baay'ee karaa bakka bu'aa yookiin kallattiin dhiyaachuu dhiisuu ni danda'u. Jechoonni adeemsa kanaan hiikni isaanii hin dhiyaanne qo'achuuf hariiroo walitti dhufeenya jechootaa beekuun tooftaa barbaachiisadha.

2.4.1 Masoo

Masoon jechoota hiika walfakkaataa qabanidha. Jechoonni masoo waliif ta'an kun hima keessatti bakka walii bu'uu kan danda'an yeroo hundaa ta'uu dhiisuu mala. Kun immoo afaan keessatti jechoonni yookiin caasaan adda addaa lama tajaajila tokkoof kan hinoolle ta'uu mul'isa. Yaaduma kana Addunyaan(2014:112) O'Grady(1996:234) wabeeffachuun akkana jechuun ibsa. "Synonyms are words or expressions that have the same meanings in some contexts. ... many linguists believe that it would be inefficient for a language to have to words or phrases whose meanings are absolutely identical in all context and that complete synonymy is therefore non-existent". Yaada hayyuu kanaarraa kan hubannu, masoon guutummaan guututti bakka walbu'uu danda'u akka hinjirredha.

Afaan Oromoo keessatti masoo karaalee sadiin uumamuu danda'a.

Loogaa (dialect): Masoon kun jechoonni garaagarummaa loogaa irraa kan ka'ee yeroo yaadrimee tokkoof hiika /moggaasa /garaa garaa kenninu kan uumamuudha.

Fakkeenyaaf: Handarii → → bullaallaa, gugee, saphaliisa, makodii, naanee

Gaarii → → mishaa, baroo, dansaa, hosee

Fayyadama (usage): Masoon kun immoo kan uumamu yeroo yaadrimee tokko itti fayyadama keessatti hiika garaagaraan ibsamanidha.

Fakkeenyaaf: - Dhiquu/Miiccuu

- Kute/mure

Hiika dhokataa: Karaa hiikni jechaa kallattii yookiin masoo ittiin argamu keessaa isa tokko ta'e yaadrimeen tokko hiika irraa keessaaf osoo hintaane hiika keessoo ykn dhokataa mul'isuuf gargaarudha.

Fakkeenya: Saree → beeyladaa miila Afur qabdu

→ gadhee

→ kajeeltuu

→ kan waan kennaniif nyaattu, kan waan jedhaniin baattu.

Walitti dhufeenya jechoota keessatti, jechoonni waliif masoon ta'an guutummaa guututti walfakkaatu jechuun rakkisaadha Yule (1996). Yaaduma kanaan kan walfakkaatu McCarthy (1988) 'jechoonni hiika isaaniitiin yoo baay'ee walfakkaataniyyuu garaagarummaa qabaachuuwaan danda'aniif barattoonni gadfageenyaan akka xiinxalan barsiisuun barbaachisaadha' jedha

2.4.2 Hiika Faallaa Jechootaa

Hiika faallaa jechuun kan jechoota hiikaan walfaalleessan jechuudha. Kunis karaa jechoonni walitti qindaa'an keessaa isa tokkodha. Karaan dabalataa hiikni jechootaa ittiin barsiifaman keessaa jechoota hiikaan walfakkaatan jechoota biraa hiika faallaa isaaniin walitti qabanii ibsuudha. Akka Nation (2001:68) ibsuutti, "That words can be organized in to specific lexical category by the semantic relation of antonymy." jechuun tooftaa hiika jechootaa ittibarsiisan keessaa inni tokko jechootaaf hiika faallaa isaanii kennuun ta'uusaa hayyuun kun ibseera.

Faallaan walitti dhufeenya jechoota walmorkatan lama gidduu jirudha. Walitti dhufeenya jechoota hiika faallaa waliif ta'anii karaa sadiin ilaaluun nidanda'ama. Addunyaa (2014), Alamuu (1996), Atkinsfi kanneen biroo (1996).

A. Faallaa Guutuu: Faallaan guutuu jechoota wantoota duuchaan faallaa walii ta'an agarsiisa. As keessatti inni tokko hinjiru taanaan inni biroo nijira jechuudha. Karaa biraan, faallaan guutuu hariiroon giddu-galeessaa kan keessatti hinmul'anedha.

Akka aadaafi muuxannoo Oromooti 'dhiira' miti taanaan 'dhalaa' ta'uun isaa beekamadha. Kun immoo yaadolee lameen gidduu hariiroon giddu-galeessa jiraachuu dhabuu isaa salphaatti hubachuun nidanda'ama.

B. Faallaa Sadarkeessaa:Gosti faallaa kun immoo jechoota sadarkaa itti dabaluun kan ibsamudha. Hariiroon giddu-galeessa kan keessatti mul’atudha.Jechoota waan tokko waliin madaaluuf tajaajilan dhiyeessuun kanatu gabaabaa, kun immoo giddu-galeessa, kanatu dheeraafi wkf jechuun adda addummaa jiru agarsiisuu irratti kan xiyyeeffatudha. Faallaan sadarkeessuu garee jechoota afaan Oromoo keessa ibsamaqaa (Adjectives) waliin dorgomsiisuu irratti mul’ata.

C. Faallaa Garlamee: Faallaan kun immoo wantoota walii ilaaluun garaagarummaa isaan gidduu jiru addaan baasuu irratti xiyyeeffata. As keessatti inni tokko jiraachuun kan biroo akka jiraatuuf sababa ta’a

2.4.3 Walkeessoo Hiika Jechaa

Jechoonni hiika qabaniin walkeessa ta’uu danda’u.Hiikni jechootaa hiika jecha haadhoo tokkoo keessatti hammatamanii argaman miseensa yookiin hiika walkeessoo jedhamu.Atkins,J.etal,(1996), Saeed(1997), Yule(2006). Haaluma walfakkaatuun Gairns&Redman(1986),“Hiikni walkeessoo hariiroo jechi tokko jechoota baay’ee ofkeessatti hammatee argamudha” jedhu, kana jechuun, hiikni unkaa tokko yoo hiika unkaa biroo keessatti kan argamu ta’e hariiroon jechoota kanneen gidduu jiru hiika walkeessoo jedhamu. Jechi tokko jecha isa keessatti argamu faana garee tokko ta’uu nidanda’a. Tooftaan kun seera ittiin jechoota afheddee hiika jechoota barsiisuuf ooludha. Walkeessoon hiika jechootaa yeroo jechoonni walfakkaatan bakka tokkootti hammataman mala qoqqooduu caasessuun agarsiisuunakka barattoonniadda baafatan barsiisamuudha

Walumaagalatti, jechoota garee tokko ta’anii walkeessa taa’uun dhiyaataniin hiika adda addaa karaa walfakkaachuu qaban irratti xiyyeeffachuun hiika jechaa barsiisuun, barattoonni hiika jechootaa hedduu al tokkootti akka barataniif tooftaa gargaaru keessaa isa tokko ta’uusaati.

2.4.4 .Hiik-heddee

Walittii dhufeenya hiika jechoota keessatti, jechi hiika tokkoo olqabu hiik-heddee jedhama.Kun immoo afaan keessatti unki xinqooqaa tokko dhaamsa tokkoo ol bakka bu’uu akka danda’u ibsa Addunyaa (2014:113).Fakkeenyaaf jechi ‘dhahe’ jedhu unka

tokko qabaatuyyuu hiika garaagaraa qaba. Hiikawwan adda addaa jechi kun qabuus hima keessatti jecha waliin hiriirsuun hubachuu ni danda'ama.

2.4.5 Xiggoo

Walittidhufeenya qaamoleen xixiqqaa qaamolee gurguddaa waliin qaban agarsiisa. Kana jechuun, qaamni xiqqaan tokko qaama guddaa tokko waliin hidhata qaba jechuudha. Walittidhufeenyiifi shoorri qaamolee xixiqqaan ijaarsa qaamolee gurguddaa keessatti qaban bifa garaagaraatiin dhiyaachuu danda'u. Isaanis: (1). Kanneen barbaachisoo ta'an (necessity), (2) Kanneen qaama sanatti adda bahuu hindandeenye (integrality),

(3). Kanneen qaama irra adda ba'uu danda'an (descertiness)fi kakaasa(Motivation) ta'uu danda'u. Ijaarsa kana keessatti kakaasni xiggoowwan uumamani barbaachisummaa, caasaa, bakkaafi yeroon ta'uu kan danda'uudha Addunyaa (2014:116).

Akka caasessoo armaan olii irraa hubachuun danda'amutti, qaamoleen xixiqqaa akkamiin walii ta'uun qaamolee gurguddaa akka ijaaran agarsiisu. Jechoonni caasessoo armaan oliirratti dhiyaatan kunneen bakkaanis ta'ee barbaachisummaa isaaniitiin addaan ba'anii bu'aa buusuu hindanda'an. Kun immoo walittidhufeenya hiika jechootaa keessatti hariiroo qaamoleen xixiqqaa qaamolee gurguddaa waliin qabaniifi amala xiggoon qabu ta'uusaati.

2.4.6 Moggo

Moggoon walittidhufeenya hiika jechootaa keessatti jechoota barreeffamaafi sagaleessuun walfakkaataanii hiika isaaniin gargaar ta'anidha. Moggoon karaa lamaan uumama. Isaanis: Karaa barreeffama(homography)fi Karaa sagaleessuu (homophone) dha.

Moggo Barreeffamaa: Afaan keessatti jechoonni qubee walfakkaatuun barreeffamanii haala garaagaraan kan sagaleeffamaniifi hiikaan yoo gargar ta'an moggo barreeffama jedhamu.

Moggoo Sagaleessuu:Gosti moggoo kana immoo yemmuu jechoonni haala barreeffamaafi hiikaan gargar ta'anii haala sagaleessuu isaanii walfakkaatan kan uumamudha. Moggoo haala kana bu'uureffachuun uumamu Afaan Oromoo keessa hinqabnu.

Walumaagalatti, hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qaban yemmuu barsiifnu haxawwan kana bu'uura godhachuun barattootaaf dhiyeessuun adda addummaa hiika jechaa hubachiisuun barbaachisaadha.

2.5 Galumsa

Jechoonni yeroo baay'ee kan barsiifaman akkaataa galumsa barreeffama yookiin dubbii keessattidha. Kunis akka barattoonni jecha sana muuxannoo yookiin beekumsa duraan qaban waliin walbira qabanii ilaaluun hubatan isaan taasisa. Yaada kana hayyoonni Atkins,J.etal(1996) akka armaan gadii kanaan deeggaru, "It is believed to be valuable to present and practice a new vocabulary item in a clear oral and written context. This helps the students to relate the new item to his/her prior knowledge in a memorable ways and thus helps to make its meaning clear."

Jechoota haala galumsaan barsiisuu keessatti barsiisonni caasaa walxaxaafi jecha haaraa dhabamsiisuu qabu. Sababni isaas jechoonni bakka galmaarratti hundaa'uun hiika adda addaa kennuu wan danda'aniifi hiikni jecha tokko dhaabbitti kana jedhanii murteessuun waan hindanda'amneef.

Akka hayyoonni barnoota afaanii ibsanitti tooftaan hiika jechootaa, galumsaa bu'uura godhachuun barsiisuun daran bu'a qabeessa akka ta'edha.Sababni isaas barattoonni hiika jechootaa haaraa kanaan dura arganii hinbeekne tokko ofii isaaniitiin akka galumsa dubbisaa irraa tilmaamuun baratan isaan gargaara. Akkasumas, jechi tokko galumsa adda addaa keessatti hiika garaa garaa qabaachuu akka danda'an tooftaa hubachiisuudha Atkins,J.etal(1996), Wallace (1996).

Hiika jechootaa barsiisuu keessatti, galumsaatti dhimma bahuun akkuma bu'a qabeessa ta'e, yeroo tokko tokko odeeffannoo bal'aa dhiyeessuu dhabuun akka barattoonni hiika

jechichaatti hinguufneefi hiika jechichaa hin hubanne taasisuu danda'a (Beck, Mc Keown & Kucan, 2002).

2.6. Jechoota Waliin Deeman

Waliin deemmiin tooftaa hiikni jechootaa ittiin dhiyaatu keessa isa biroo akka ta'ee hayyoonni barnoota afaanii ni ibsu. Atkins, J. et al (1996), Yule (2006). Afaan Oromoo keessatti jechoonni hedduun akkataa waliin deemmii isaanii eegame yoo dhiyaatan hiika hawaasicha biraatti fudhatama qaban kennuu danda'u.

2.7 Sakatta'aa Qorannoo Walfakkii

Qoratichi mataduree barruu walfakkii kana jalatti barruulee firoomina qaban adda addaa Afaan ingiliiziifi Afaan Oromootiin qophaa'an sakatta'uuniifi qorannoo kanaan walcinaa qabuun ilaalee jira.

Qorannoo kana keessatti ammoo, haala fayyadama jechoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} keessatti jirutu xiinxalame. Xiinxala taasiifame kana keessatti fayyadama jechootaa hiika galumsaan barsiisuuf akkasumas, hariiroo jechoonni walii wajjiin qaban akka tarsiimoo barumsa fayyadama jechootaa tokkootti gargaaramuu dhabuurratti kan xiyyeeffate.

Alamuun (1994) "High school teachers' Attitudes Towards' An Awareness-raising Approach to vocabulary teaching." jedhu irratti qorannoo gaggeesseen ilaalchaa barsiisonni mana barnoota Sadarkaa Lammaffaa hiika jechootaa barsiisuu irratti maal akka fakkaatan, hiikni jechootaa akkamiin akka dhiyaachaa tureefi gara fuulduraa xiyyeeffannoo argatee haala kamiin dhiyaachuu akka qabu qorannoo isaa keessatti kaa'eera.

Kidaanee (2007) 'Qaaccessa dhiyaannaa Gilgaloota hiika jechootaa Kitaaba barataa Afaan Oromoo Kutaa 12^{ffaa}' irratti qorannoo Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruuf Fooklooriin Digirii 2^{ffaa} guuttachuuf adeemsiseen hawwataafi hawwataa ta'uu dhiisuu gilgaalota hiika jechoota kitaabicha keessatti dhiyaataniifi haalli dhiyaanna hiika jechootaa yaaxxina hiikni jechoota ittiin dhiyaachuu qabu hordofee kan hin dhiyaanne ta'u argannoo qorannoo isaatiin ibsee jira.

Yittaayyaal (2013) “Hojiirra Oolmaa Tooftaawwan Hiika jechoota Afaan Oromoo Barsiisuu Mana Barnoota Sadarkaa Lammaffaa” jedhurratti qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf gaggeesse keessatti haalli hiikni jechootaa manneen barnootaa xiyyeeffataman lammeen irratti ittiin barsiifama jiru maal akka fakkaatuufi tooftaa barsiisonni dhimma itti bahaa jiran dandeettii hiika jechootaa barattoota goonfachiisuu kan hindandeenye ta’uu addeesseera.

Qorannoo xiinxala fayyadama jechootaa kitaabilee barattotaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 tti adeemsifame kana keessatti immoo, barnoonni fayyadama jechootaa kitaaba barataa keessatti haala kamiin dhiyaachuu osoo qabu haala kamiin dhiyaate; kan jedhuu addaan baasuufi warrumti kitaabichaa keessatti dhiyaataniyyuu tooftaa kamiin dhiyaata yaada jedhu kaasuun yaaxxinoota dhiyeessa fayyadama jechootaa irratti hundaa’uun sakatta’insi kitaaba barnoota Afaan Oromoo Kutaa 1-4^{ffaa} tti kan adeemsifamedha.

Walumaagalatti, sakatta’insi barruu firoominaa fayyadama jechoota barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4^{ffaa} xiinxaluuf boqonnaa kana keessatti dhiyaate gumaacha olaanaa taasiseera. Akkasumas, maleenyidhiyaannaa fayyadama jechootaafi tooftaawwaan fayyadama jechootaa baruu-barsiisuu keessatti qabu addeessuun, qoratichi sakatta’insa kitaabaa akka qaaccessuuf shoora olaanaa gumaacheera.

BOQONNAA SADI: BEEDDUUBA, SAXAXAAFI MALA QORANNICHAA

3.1. Beedduubafi Saxaxa Qorannoo(Paradigms and Design of the Research)

Akka ilaalcha waliigalaatti (world view) namoonni beedduuba yeroo ibsan akka leensii ittiin ykn daawitti keessan addunyaa kana ilaalanitti fudhatu. Akkasumas, beedduuba yeroo ibsan kuufama beekumsaa dhugaa addunyaa of keessatti hammatuudha jedhu. Sadarkaa beekumsa namaafi mala qorannoon tokko deebisuuf bu'uura ta'ee fayyada. Ilaalcha isaaniifi mala isaanii irratti hundoofnee beedduuba bakka sadiitti qooduu dandeenya. Isaaniis, beedduuba positivistii (positivism Paradigm), beedduuba conistractivistii (contractivist paradigm)fi beedduuba makoo(mixed paradigm).

Positivistii jechuun jecha saayinsiifi mala dhahii (phyphthesis) qoratuudha. Mala kana keessatti qorataan loogiirraa bilisa jedhu. Hamma danda'ametti madda loogii hir'isuuf ciminaan hojjeta. Akka ilaalcha mala kanaatti qorannoon dhugummaa kan qabaatu, yoo qorataan ragaa qorannichaaf sassaabamu irraa walaba ta'eedha jedha (Creswell, 2003). Gosoota beeddubaa kanneen keessaa qorannoo kana waliin kan deemu beedduba positivistii. Kunis, qorannoon kun sakatta'a dookumentiin odeeffannoo argamerratti waan hundaa'uuf odeeffanichi aslummaa isaa eegamaadha. Qoratichis, madda loogii irra walaba ta'a.

Akkamtaan waa'ee saxaxa qorannoo yoo ibsu, "Saxaxni qorannoo waliigala qorannichaa too'ata. Qorannichi maal faklkaata? Maalirratti bu'uure?" gaaffiiwwaan jedhan mataduree kana jalatti deebii argachuu qabu" jedha (Addunyaa, 2011:63). Kanaafuu, qorannoon kun haala qabiyyee caasaa jechaafi himaa jechootaan ibsuun waan qaaccessseef, saxaxni qorannichaa ibsaadha. Kan ibsamees, ibsa akkamtaatini.

3.2. Mala Qorannichaa (Research Method)

Qorannoon kundhiyaannaa fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaafi qajeelcha barsiisotaa kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} keessaa odeeffannoo funaane mala ittiin dhiyeesse qaba. Haaluma kanaan, qorannoon kun akkataa fayyadamni jechootaa dhiyaataniifi maddoota odeeffannoorraa sakatta'iinsaan funaanaman qabatama afaanichaa faana walbira qabuun

kan qaaccessseedha. Kanarraa kan ka'e, mala qorannoo ibsaa (descriptive method)tti dhimma bahame. Kunis, malli kun qorannoo kana gadi fageenyaan ibsuuf waan gargaaraniifi.

3.3 Irraawwatama (subject of the study)

Irraawatamni qorannoo kanaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kanneen dhimma barnootaaf qophaa'an kitaabilee barattoota, qajeelcha barsiisotaafi silabasiwwan barnoota kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} ti.

3.4 Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo (Data Gathering Instrument)

Akka Dasaataan (2002:83) Yaalew wabeeffachuun ibsetti, "qorannoon kamiyyuu ragaadhaan deeggaramee geggeeffama. Ragaan ykn odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'uu isaati. Odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'e kunis, kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uuf mala ittiin funaannamu qaba," jedha. Yaada kanaarraa wanti hubannu ragaan ykn odeeffannoon bu'uura qorannoo malaafi meeshaan ittiin funaannamu ga'ee qabaachuu isaati. Kanarraa ka'uun, Qorannoo kana gaggeessuuf qorataan meeshaalee funaansa odeeffannoo akkamtaa xiinxala dookimentii fayyadame jira.

3.5. Iddatteessuu (sampling)

Qorataan tokko qorannoo isaa yemmuu geggeessu kanneen dhimmichi ilaallatu hundarraa odeeffannoo funaanuun rakkisaa waan ta'eef, iddattoo filatamanirraa odeeffannoo argaman bu'uura taasifachuun argannoo isaa qaamoolee dhimmichi ilaallatu maraaf oolchuun nidanda'ama Addunyaa (2011: 65). Bu'uuruma kanaan, kitaabilee barattoota, qajeelcha barsiisotaafi silabasiwwan Afaan Oroo keessaa kitaabilee kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} bara 2006 iddateeffamani. Isaanis, kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo bu'uura barnoota afaanichaa kan sadarkaa tokkoffaa marsaa lammaffaa, sadarkaa lammaffaafi qophaa'inaa ta'uu isarraa kan ka'e adeemsa baruu-barsiisuu keessatti ciminaafi hanqina gama kanaan mul'atan beekuufi.

3.6 Haala Odeeffannoon Ittiqindaa'e

Ragaan ykn odeeffannoon qorannichaa walitti qabamu kun adeemsa qindeessuufi qaaccessuu hordofamuu qabuun adeemsifameera. Ragaalee kunneen qindeefamaniis adeemsa raga qindeessuu qulqulleeffataa hordofuun kan qindaa'eefi qaacceffameedha. Sababni qorataan adeemsa kana akka hordofu ta'eef immoo haala odeeffannoon ittii funaanameefi argamerratti hundaa'uun malleen qorannoo qulqulleeffataatti fayyadamuun odeeffannoo argame bakka inni ittii dhiyeesseefi qindeesse waan mul'ataniif.

Walumaagalatti, ragaan xinxala fayyadama jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 ragaalee sakatta'iinsaa dookumantii erga haala oliin qindaa'eefi hiikni itti kennamee qaacceffamee booda cuunfaan argannoo isaanii irraa argame ibsamee akka dhiyaatu ta'eera.

BOQONNAA AFUR: QAACCEESSAA

4.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti kaayyoo qorannoo kanaa galmaan ga'uuf, ragaawwan sakatta'a kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisotaafi silabasiwwan Afaan oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa}tiin argamantu xiinxalaman. Ragaaleen funaanaman kunneenis mala odeeffannoo funaanuu boqonnaa sadii keessatti ibsamerratti hundaa'ee walitti qabaman. Malli odeeffannoon qorannoo kanaa ittiin dhiyaates mala akkamtaati. Malli iddattoofi iddatteessuu hojii irra ooles gosa iddatteessuu miti carraa yommuu ta'u iddatteessuu miti carraa keessaa iddatteessuu akkayyoo (purposive sampling) dha. Meeshaaleen funaansa odeeffannoof qorataan itti gargaarames sakatta'iinsa dookimantiidha.

Qindaa'ina kanneen keessattis, ragaan sakatta'iinsa dookimantii walitti qabaman ammo adeemsa ragaa qindeessuu qulqulleeffataan kan raawwatamaniidha. Ragaaleen bifa kanaan qindaa'an kun qaaccessuufis haaluma qindaa'ina isaanii hordofuun, ibsamee qaacceffameera. Kunis, odeeffannoo sakatta'iinsa dookimantii, ibsiifi hiikni itti kennamee qaacceffamuun akka dhiyaatan ta'eera.

4.2. Waliigala Kiaabilee Barattootaa Kutaa 1-4

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti haala meeshaan barnootaafi qabiyyeen barnootaa itti qophaa'u adda baasanii beekuun adeemsicha galmaan ga'uu keessatti wantoota barbaachisan keessaa isa olaanaadha. Kanaafuu, haala kitaabileen barnootaafi qabiyyeen barnootaa ittiin dhiyaachuu qabu dursa adda baasuun qopheessuun barbaachisaadha. Bu'uuruma kanaan haala fayyadama jechootaa kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} torban garaagaraa keessatti xiyyeeffannaan sadarkaa isaanii eegamee hagam akka dhiyaataanii mul'atan qoratichi sakatta'uun ilaaleera. Kitaabileen barnootaa kunneenis, kan qophaa'an bara 2006 A.L.I. Federaala Riippaabilika Dimokiraatawaa Itiyoophiyaatti Ministeera Barnootaatiini. Kitaabileen barattootaa akka waliigalaatti gabatee (4.1) armaan gadii keessatti qaacceffamaniiru.

Gabatee 4.1 xiinxala waliigala kitaabilee barattootaa

T/L	Kutaa	Fuula kitaabaa	Torban barnootaa	Guyyaa Barnootaa	Fayyadama jechootaa
1	1 ^{ffaa}	120	30	120	51
2	2 ^{ffaa}	158	30	120	249
3	3 ^{ffaa}	169	30	120	255
4	4 ^{ffaa}	161	30	120	221

Akkuma gabatee 4.1 irratti taa’etti, kitaabni barataa kutaa 1^{ffaa} fuula 120, kutaa 2^{ffaa} fuula 158, kutaa 3^{ffaa} fuula 169fi kutaa 4^{ffaa} n fuula 161 qaba . Akkasumas, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} waggaa keessatti torban barnootaa soddoma (30) qaba. Torban barnoota tokko keessatti immoo guyyaa afur (4) barnoota yoo ta’u; guyyaan tokko immoo madaalli barattootaati. Kana jechuun waggaa tokko keessatti tokko tokkoon kitaabilee barattootaa waggaa keessatti guyyaa 120 barnootaafi guyyaa 30 immoo madaallii barattootaa yoo ta’u, walumatti guyyaa barnootaa 150 keessatti akka xuxmuramu argisiisa.

Akkasumas, kitaabileen barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 hojiiwwaan adda addaa ofkeessatti kan hammatedha. Isaanis: dhaggeeffachuu, Dubbisuu, walitti makuu/ addaan qoqqooduu, fayyadama jechootaafi barreessuudha.

Qabiyyeen barnootichaa kitaabilee keessatti hammataman kan akaakuu qabiyyee afaanii garaagaraa bal’inaan qabataniifi barattoonni irra caalaa caasaa afaanichaarratti hubannaa isaanii gabbifachaa akka deeman gochuurra darbee afaan sana barachuuf kaka’umsa guddaa isaan keessatti uumuu kan danda’u ta’uu qaba. Meeshaaleen barnootaa tokko jalqabarratti yemmuu wixineeffamu ilaalcha sadarkaa barattoonni qabiyyee sana baratan irratti argaman hubachuun barbaachiisadha.

Qorataan qorannoo kanaaf odeeffannoo funaanuuf sakatta’a dookimentiitti gargaarameera. Meeshaa funaansa ragaalee, sakatta’iinsa dookimentiitti dhimma bahuun odeeffannoon funaanamee mala akkamtaan qaacheffamee dhiyaateera. xiinxalli odeeffannoo kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisotaafi silabasiwwan irraa argame,

qabxiilee mirkanneeffanna sakatta'iinsaa(check list) bu'uureffachuun ibsa jechaan xiinxalli addeemsifameera.

4.3xiinxala Dhiyeessaa Fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa keessatti

Haala dhiyeessaa fayyadama jechootaa afaan barsiisuu keessatti ilaalchise ragaan xiinxala dookimantii kan agarsiisu, kitaabilee barnootichaa keessatti qabiyyeewwan gurguddoo fayyadama jechootaa waliigalaan afur (4) ta'an haammatamaniiru. Isaaniis: Ijaarsa unka jechootaa,hariiroo jechootaa /walitti dhufeenya jechootaa, galumsaafi jechoota waliin deemaniidha.

Gabatee 4.2XiinxalaAkkaakuu Fayyadama Jechoota Kitaabilee Barattootaa

T/L	Akaakuu fayyadama jechootaa			Baay’ina hojii kutaa kutaan			
				1 ^{ffaa}	2 ^{ffaa}	3 ^{ffaa}	4 ^{ffaa}
1	Unka Ijarsa jechootaa	Fufii duraa		-	-	34	-
		Fufii duubгаа	Hundee	-	-	-	-
			Fufii hortee	-	44	52	29
			Fufii yaasaa	-	9	15	32
		Fufii duraafi duubaa		-	-	34	-
		Jechoota tishoo		-	6	3	-
2	Hariiroo hiika jechootaa	Masoo (hiika kallatti)		3	33	37	31
		Faallaa		-	-	22	9
		Hiika walkeessoo		-	3	6	16
		Hiika heddee		-	-	-	-
		Hiika xiggoo		-	-	-	-
		Hiika moggoo		-	-	-	-
3	Galumsa			-	85	25	20
4	Jechoota waliin deeman			-	16	4	12

Gabatee (4.2) armaan olii akaakuuwwaan fayyadama jechootaa kitaabilaa barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4^{ffaa} keessatti baay'ina hojii (gilgaala) irratti hundaa'uun qaaccefamee jira.Unka ijaarsa jechootaa ilaalchisee kutaa tokkoffaa irraa kan hafe, dhamjechoonni Afaan Oromoo kutaa lammaaaffatii hanga kutaa arfaffaatti

deddeebi'anii mul'achuu isaanii xiinxala kana irraa hubachuun nidandaa'ama. Haalaafi akkaataan kitaabilee barattoota keessatti dhiyaatan mataduree “Dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo, “kan jedhu jalatti bal'inaa qaacceffamaniiru. Unka ijaarsa jechoota keessaa inni tokko jechoota tishoo yoo ta'u, innis kutaa lammaffaafi sadaffaa qofa keessatti dhufuu isaa nutti agarsiisa. Inni biraa immoo, hariiroo jechoonni waliin qaba irratti jechoonni hiika masoo kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} keessatti shaakala adda addaan yoo deddeebi'anii dhufan, jechoota hiika faallaa qaban kutaa sadaffaafi araffaa, walkeessoo hiika kechoota kutaa lammaffaa hanga kutaa araffaa keessatti dhiyaatee jira. Inni sadaffaa, hiika galumsa jechoota baa'inaan kutaa lammaffaa keessatti deddeebi'uun barattoota yoo shakalsiisu, kutaa sadaffaafi araffaa keessatti lakkoofsaan xiqqaa haata'an maleeyyuu kitaabilee barnoota keessatti dhiyaatee jira. Inni dhumaa, jechoota waliin deeman kutaa lammaffaati hanga kutaa araffaatti kitaabilee barattoota keessatti hammatamee jiraachuu isaa nutti mul'isa. Haala dhiyeessa akaakuu fayyadama jechoota ilaalchisee, kitaabilee barattoota barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} jiru akaakuu fayyadama jechoota dhiyyeessuurratti hanqina qabaachuu isaa agarsiisa.

4.4 Hundee jechaa /hundee hirkataa

Hundeen jechaa, qaama jechaa kan yaadrimee tokko baatu ta'ee, uumamatee ykn yaasaafi hormaata jechootaatiif ka'umsadha. Hundeen qaama jechaa kan fufiilee ofirraa hinqabne, garuu maxxanfachuuf qophaa'aa ta'eedha jedhu.

Maalummaa hundee jechaa ilaalchisee kitaaba barataas ta'e qajeelcha barsiisaa keessatti waanti maqaa dhaahamee dhiyaate hinjiru. Garuu, hundee jechaa kan jedhu kana shaakala hojii keessatti qaamolee jechaa walitti makuu ykn addaan qoqqooduu kanjedhu keessatti argina.

Fakkeenya A: Kitaaba barataa kutaa 2^{ffaa} , torban 5^{ffaa} , guyyaa 4^{ffaa} , shaakala hojii 1, fuula 26 irratti “Qaama jechaafi fufii {-oota} walitti makuun barreessi,” jechuun akka armaan gadiitti kaa'eera.

1. Sang- -oota

2. Want- -oota

Fakkeenya kana irraa waanti hubatamu, **sang-fi want**-kan jedhu qaama jechaa yoo ta’u;Qaama jechaa kan jedhu kun immoo hundee jechaa ta’uu isaa agarsiisa.

Fakkeenya B:Kitaaba barataa kutaa 3^{ffaa}, torban 1^{ffaa}, guyyaa 2^{ffaa}, shaakala hojii 1, fuula 1 irratti “Qaama jechaa addaan qoqqoodi,” jechuun akka armaan gadiitti kaa’eera.

Fkn.Gabbadhe → gabbadh- -e

1. Huqqadhe → _____

2. Dadhabe → _____

3. Rukute → _____

FakkeenyaB kana yoo ilaalle, qaamolee jechaa **gabbadh-,huqqadh-,dadhab-fi rukut-**kanneen jedhaman erga fufiin irraa bahee booda kan hafu sun hundee jechaa ta’uusaati. Garuu, KB qaama jechaa jedha malee hundee jechaa jechuun kaa’ee hinjiru.Kun immoo, barataan maalummaa hundee jechaa ilaalchisee hubannoo akka hinqabanneefi yaadicha walxaxaa taasisa.Sababni isaas, qaama jechaa kan jedhu maaliin akka bakka bu’eeru ifaa miti. Qaamni jechaa hundee jechaa, fufiifi dhamsagaafi birsaan illee fakkeenyi KB keessatti kennamee jira.Fakkeenyaaf KB kutaa 2^{ffaa}, torban 3, guyyaa 2, shaakala hojii 2, fuula 12 irratti “Qaamolee jechoota walitti makuun jecha ijaari,” jechuun akka armaan gadiitti kaa’eera.

1.na maan → _____ 2. lu kaan→ _____

Fakkeenya tokkoffaa kana yoo ilaalle, qaamoleen jechootaa kun birsagaan qoodamanii jiru. Birsagni kunneen lamaan yoo walitti dabalaman jecha hiika qabu ijaaru.Kanaafuu, akka fakkeenya kanatti‘**na**’fi ‘**maan**’ qaama jechaa ta’uu isaanii hubanna.

Kana malees, hiika jechootaa haaraa barsiisuu keessatti qaama jechaa yaadrimee baatee jiru dagachuu ta’a.kana jechuun, hundee jechaan tokko yaadrimee hiika jechaa maal akka qabatee jiruufi erga fufii maxxanfatee booda hiika jechaa ilaaluuf kan gargaaru waan ta’eefidha.

Hundeen Jechaa kun bu’uura hiika jechaa hundaati. Jechi kamuu hundee isaa malee hiika argachuu hindanda’u.Mc Dougal, Little(1989:336) “Hundeen jechaa qaama

handhuura jechoota dhedheeroo ta'eedha; qaamoleen jechoota biroos, hundee jechaa kana irratti dabalamuun jechoota haaraa uumu," jedha.

Walumaa galatti kitaabilee barnoota Afaan Oromoo Kutaa 2^{ffaa} -4^{ffaa} xiinxala dhiyaannaa hundee jechaa irratti yaadrimee wayituu akka hinqabne nutti agarsiisa. Qaamooleen jechaa kunneen, hundee jechaa (root), bu'uura jechaa (base) fi bu'uurhortee (stem) akka ta'an ibsama (Addunyaa, 2011:34). Qaamoleen jechaa kunneen hubannoo dhamjechoota uumamteefi hortee, akkasumas, handhura jechootaafi jechoota buu'uura afaan tokkoo hubachuu keessatti ga'ee olaanaa qaba.kitaabileen barattootaa waa'ee qaamolee jechaa karaa ifa ta'eefi akka mataduree ofdanda'aa tokkootti xiyyeeffannoon kan ilaalanii miti. kanaaf, hanga caasaan jechaa xiinxalamee dhiyaatetti qaamooleen jechaa kunneenis xiyyeeffannoo argachuun dhiyaachuu dhabuun yaadrimee dhamjechootaa hubachiisuu irrattillee dhiibbaa uumuu danda'a.

Hanqina: 1. Yaadrimee hundee Jechaa kitaaba barataas ta'e qajeelcha barsiisaa keessatti osoo hinibsamiin qaamolee jechaa walitti makuu ykn addaan qoqqooduu kan jedhu qofaan dhiyaachuu isaa agarsiisa.

2. Qaamoleen jechaa isaan kamfaa akka ta'an addaan baasee ibsuu dhiisuu isaa agarsiisa.

4.5 Dhamjecha Hortee

Dhamjechoonni horteen akaakuu warra irkataa ta'ee tajaajila caaslugaa (grammatical function) kanneen akka koorniyaa, ramaddii, maayii (maayii matimaa, maayii antimaa, maayii meeshaa kkf.); haala raawwii, lakkoofsa fi wkf agarsiisuuf jecha ykn hundee jechaatti fufamu Addunyaa (2017:96).

Dhamjechoonni horteen kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 2^{ffaa} -4^{ffaa}tti dhiyaatanii jiru.KB hunda keessatti tajaajila caas-lugaa Afaan Oromoo kennan baay'isaan shaakala hojii adda addaa keessatti kennamanii jiru. Kun immoo, cimina kitaaba barataa sana keessaa isa tokko ta'uu isaa dabalee A irraa hubachuun nidandaa'ama. Cimina qaba gaafa jedhamu hanqina hinqabu jechuu miti. Hanqinaaleen

gamadhiyeessii dhamjechoota hortee tajaajila caas-lugaa kennuun mul’atan akka armaan gadii ta’u.

- Jechoota haaraa barsiisuu keessatti kitaabni barataa dhamjechoonni hortee tajaajila caas-lugaa akkamitti akka kennan ibsa faana dhiyaachuu dhabuudha. Karaa biraatiin, yaadrimee dhamjechoota hortee barataafis ta’e barsiisaaf hubannoo qabsiisuuf yaaliin taasisfame dhibuu isaati.
- Qaamolee jechaa walitti makuu ykn addaan qoqqooduu keessatti maaliif mallattoo sarara xiqqaa (-) akka gargaaramu ibsuu dhiisuudha.
- Dhamjechoonni hortee yeroo lama ta’anii walfaana dhufan haala adda addaan qoqqoodanii ka’uun hubannoo barataas ta’e barsiisarratti dhiibba qaba.

Fakkeenya A: kitaaba barataa kutaa 3ffaa, turban 19ffaa, guyyaa 1ffaa, shaakala hojii 2ffaa, fuula 93 irratti, “Qaamolee jechaa walitti makuun jecha ijaari,” jechuun akka armaan gadiitiin kaa’eera.

1. Sa- -roo- -nni → _____
2. Re- -‘oo- nni → _____
3. Ba- -roo- nni→ _____

Fakkeenya A kana yoo ilaallee, qoqqoodinsi qaamolee jechootaa kun birsagaan haata’u, hundee jechaafi fufiileen haata’u, maaliin akka taa’an ifa miti. Akka qoqqoodinsa dhamjechoota Afaan Oromoo yoo ta’e, “**sar-** / **-oot-** / **-ni**” ta’uu qaba. Qaamni jechaa “**sar-**”jedhu hundee jechaa yoo ta’u; fufii “**-oota**” tajaajila caasluga baay’inaa ykn hedduu yoo kennufufii “**-ni**” immoo tajaajila caasluga matima mul’istuudha. Kanaafu, qaamoleen jechaa armaan olii ulaagaa kana faana waandeemu miti.

Fakkeenya B: kitaaba barataa kutaa 3ffaa, turban 19^{ffaa}, guyyaa 2^{ffaa}, shaakala hojii 1^{ffaa}, fuula 94 irratti, “Qaamolee jechaa walitti makuun jecha ijaari,” jechuun akka armaan gadiitiin kaa’eera.

1. Sar- -oot- -ni → _____
2. Re‘- -oot -ni → _____
3. Bar- -oot -ni→ _____

Fakkeenya B kana yoo ilaalle, qaamolee jechootaa kanneenis: “sar-” hundee jechaa, ‘-oot-’ fufii hortee heddumina agarsiisuufi ‘-ni’ immoo fufii hortee matima mul’istuudha. Ijaarsa qaamolee jechoota kana irraa kan hubatamu dhamjechoonni horteen lama ta’anii walitti aananii dhufuu danda’uu isaanii hubanna.

Fakkeenya Afi B yoo ilaalle, akkaataa qoqqoodinsa qaamolee jechaarratti garaa garummaa gidduu isaanii jira. Qaamolee jechootaa walfakkaata haala lamaan yoo qoqqoodaman barattoota ni burjaajessa. Fakeenyaaf, fakeenya A irratti “**sa- -roo- -nni**” jechuun yoo qoodee kaa’u, fakkeenya B irratti immoo, “**sar- -oot- -ni**” jechuun kaa’eera. Fakkeenya lamaanuu yoo ilaalle maal irratti hundaa’ee akka qoodaman waanti beekamu hinjiru. Kun immoo hiika jechoota haaraa barachuu keessatti barattoonnis ta’e barsiisonni jechoota horsiisuu irratti ofitti amanamummaa akka hinhoranne taasisa.

- Kitaabni barataa dhamjechoota hortee tajaajila caas-luga adda addaa kennaniin yeroo isaan walfaana dhufan adda baasee dhiyeessuu dhiisuun isaa hubannoo barattootaarratti dhiibbaa fida.

Fakkeenya A: kitaaba barataa kutaa 2^{ffaa}, turban 17^{ffaa}, guyyaa 2^{ffaa}, shaakala hojii 1^{ffaa}, fuula 84 irratti, “Qaama jechaafi fufii (-ne) walitti makuun jecha ijaari,” jechuun akka armaan gadiitiin kaa’eera.

1. quuf- -ne → _____
2. deem- -ne → _____
3. Kuuf- -ne → _____

Fakkeenya A kana keessatti, qaama jechaa ‘**quuf-**’ jedhuufi fufii ‘**-ne**’ fudhannee yoo ilaalle; “quuf-” kan jedhu hundee jechaa yoo ta’u, {-ne} immoo fufii boodaa ta’uu isaa hubanna. Fufii boodaa immoo tajaajila irratti hundaa’uun fufii hortee fi fufii yaasaatti akka qoodaman armaan olitti ilaalleera. Kanaafuu, fufii {-ne} akaakuu fufiilee kam keessatti akka ramadu ifaa mit. Haata’u malee, qoqqoodinsi qaama jechaafi fufiilee

kanneenii walitti yoo makaman ‘quufne’ ta’a. Jecha ‘quufne’ jedhu kana irraa fufii {-e}n tajaajila caas-lugaa henna yoo argisiisu, qaamni jechaa “quufn-” hafe kana irraa fufii {-n-}n tajaajila caas-luga ramaddii tokkoffaa keessatti heddumina ykn bamaqaa nuyi jedhu agarsiisa. Kanaaf, qoqqoodamni qaama jechaafi fufiilee kanneen {quuf- / -n-/ -e} ta’uu qaba.

Fakkeenya B: kitaaba barataa kutaa 3^{ffaa}, torban 2^{ffaa}, guyyaa 4^{ffaa}, shaakala hojii 1^{ffaa}, fuula 10 irratti, “Akka fakkeenya kennametti qaamolee jechaatti addaan qoqqoodi,” jechuun akka armaan gadiitiin kaa’eera.

Fkn. Qorte → qor- -te

1. joorte → _____
2. doorsiste → _____
3. tarsaaste → _____

Fakkeenya B kana keessatti fakkeenya A haala qoqqoodinsaan walfakkaatu. Jecha “qorte” jedhu kana haala fufiilee tajaajila caas-luga kennniin fufii {-t-}n koorniyaa dubaraa yoo agarsiisu, fufii {-e} n henna agarsiisa. Kanaaf, jecha qaama jechaafi fufiileetti yoo addaan qoqqoodame, “**Qor- /-t-/-e**” ta’u.

Kitaabni barattootaa dhamjechoota hortee tajaajila caas-lugahiika jechoota haaraa barachuu keessatti gahee olaanaa akka qabu kan walnama shakkisiisu hinjiru. Haata’u mlee, kitaaba barataa keessatti dhamjechoota hortee qaamolee jechaatiifi fufiileetti addaan qoqqooduu ykn qaamolee jechaafi fufiilee walitti makuurratti darbee darbee hanqinni jiraachuu isaa fakkeenya Afi B irraatiifi dabalee A irraa hubachuun nidandaa’ama.

Walumaa galatti dhamjechoonni horteen kitaabilee barnootaa keessatti dhiyaataniiru. Haata’u malee tajaajila maaliif akka oolan ibsamani hinjiran. Kunimmoo, barattoonni hiika jechoota haaraa barachuu keessatti hanqina mul’atedha.

4.6 Dhamjecha Yaasaa

Dhamjechoonni uumamteen garee jechaa ykn hiika jijjiiruun jechoota haaraa uumuuf warra tajaajilaniidha. Haala uumama jechoota Afaan Oromoo ilaalchisee gareen jechaa haarawa itti uumamu kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti maal akka fakkaatu adda baasuuf sakatta'insi kitaabaa taasifameera.

Fufiileen yaasaa ykn uumamtee KB barnoota Afaan Oromoo kutaa 2^{ffaa}- 4^{ffaa} dhiyaachuu isaanii sakatta'insa ta'e irra ta'uu isaati. Fufiileen yaasaa kunneen, kitaaba baarataa keessatti qaama jechaafi fufii walitti makuun ykn addaan qoqqooduun dhiyaachuu isaanii dabalee A irraa hubachuun nidandaa'ama. Haata'u malee, kitaaba barataa keessatti shaakala hojii adda addaan haadhiyaatan malee akkaatan dhiyeessi fufiilee yaasaa hanqina qaba. Hanqinaalee mul'atanis akka armaan gaditti ibsamaniiru.

- Yaadrimee fufiilee yaasaa kitaaba barataa keessatti dhiyeessuu dhabuudha. Kun immoo barataas ta'e barsiisaan tajaajila fufiileen kun kennaniifi akkaataa uumamsa jechootaa haaraa irratti hubannoo akka hinhoranne taasisa. Kana jechuun, barattoonni hiika jechoota haaraa barachuu keessatti jechoota fufii yaasaan maxxanfachuun uumaman hubachuuf nirakkisa.

Fakkeenya: kitaaba barataa kutaa 4^{ffaa}, torban 23^{ffaa}, guyyaa 1^{ffaa}, shaakala hojii 3^{ffaa}, fuula 122 irratti, “Qaamolee jecha armaan gadii walitti makii barreessi,” jechuun akka armaan gadiitiin kaa'eera.

Dhum- -aatii → Dhumaatii

Fakkeenya kana fudhannee yoo ilaallee, jechi “Dhumaatii” jedhu hundeejechaa {**dhum-**}fi fufii {-**aatii**} irraa uumame. As irratti kitaabni barataas ta'e qajeelchi barsiisaa waa'ee shaakala hojii kana “Qamolee jechaa walitti maki,” jechuurra darbee waa'ee qaamolee jechaa walitti makamarii kanaa waan ibsu tokkollee hinjiru.

- Fufiilee yaasaa garee jechootaa guutummaa guututti kan jijjiiraniifi gamisaan jijjiiran adda baasuu dhiisuu

Fakkeenyaaf: maqaa gara gochimaatti → -oom-

Gochima gara maqaatti → -umsa

Maqibsii gara maqaatti → -inafi kkf ta'u.karaa gara biraa, taajila fufiilee kanneenii adda baasee dhiyeessuu dhiisuu.

Dimshaashumatti, dhamjechoonni yaasaa ykn uumamtee garee jechootaa: gochima gara maqaatti, maqibsa gara maqaafi gochimaatti, maqaa gara gochimaatti kan jijjiiran ta'uudha. Addunyaa (2011:62), “Dhamjechoonniyaasaa gamiinsa yookaan guutummaa garee jechootaa nijijjiiru,” jedha. KBs haala kanaan fakkeenya ifa ta'e kennee, akaakuu dhamjechoonni hirkatoobu'uura tajaajilaan qaban osoo dhiyeessee barsiisaafi barattoota mudatan furuuf gargaara. Kana jechuun kitaabicha keessatti hindhiyaanne jechuu osoo hinta'in ibsaafi fakeenya gahaa waliin dhiyaachuu qaba jechuudha.

4.7 Fufii Duraa

Fufiin duraa birsaga tokko yookaan tokkoo ol kan qabu ta'ee, hundee jechaa dursee yookaan jalqaba jechaa irratti galuudhaan hiika hundee jechaa kan jijjiiru yookaan dabaluudha, jedha, (Geetaachoo 2009:61).

Dhamjecha duraa yookaan fufii duree, kun hundee jechaa dura galuudhaan yaada faallaa yookaan mormii qabu, irra deddeebii gochaa, danooma maqibsootaa, ka'umsa yookaan argisiistuu gocha raawwatamuufi gochi tokko si'a meeqa akka raawwatamu ibsa. Haata'u malee, dhamjechi dureen kitaaba barataa keessatti shaakala hojjiitiin akka armaan gadiitti qacceffamaniiru.

Fakkeenya: 1. Nantufa → **nan**-tuf- -a KB T16G2H1, fuula 88

2. Nleellisti → **ni**-leellis- -ti KB T18G2H1, fuula 100

3. Hindeemtu → **hin**-deem- -tu KB T23G4H1, fuula 130

Fakeenya 1-3 jiran yoo qaacceffaman, kitaabni barataa shaakala hojii keessatti fufiilee hundee jechaa dursanii kan galan ta'uu isaanii argisiisa. Haata'u malee, dhamjechi duraa hiika laatan wajjin fakkeenyi kennamee osoo dhiyaatee barattoonni karaa salphaa ta'een hiikaafi faayidaa dhamjecha duraa akka hubatan gargaara.

Tooftaa jechoota haaraa ittiin barsiifamu keessaa inni tokko dhamjechi duraa ykn fufiileen duraa hiika yaadrimee hundee jechaa jijjiirurratti shoora olaanaa kan qabudha. Qaacceessa kitaabilee barattootaa taasifame irratti, qabiyyeen dhamjechoonni duree/fufiilee duraa kutaa sadaffaa qofa keessatti kan dhufan ta'uu isaa hubanna. Kitaabilaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 2^{ffaa} fi kutaa 4^{ffaa} keessatti qabiyyeen kun dhufuu dhiisuun isaa hanqina qophii kitaabilee kanaa kan mul'isudha.

Gabaabumatti, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhamjecha duree dhiyeessa irratti akka hanqinaatti mul'atan:

- Ibsa maalummaa dhamjecha duree dhiyeessuu dhiisuu
- Fakkeenya kenname wajjin tajaajila dhamjechootaa duree kanaa dhiyaachuu dhabuu
- Qabiyyeen dhamjecha duraa kutaa 3^{ffaa} qofa keessatti dhiyaachuu isaati.

4.8 Fufii Duubaa / Boodaa

Afaan Oromoo keessatti hundee jechaa duuba galuun hiika yookaan garee jechootaa jijjiiruufi tajaajila caasluga adda addaa argisiisuuf kan gargaaruudha. Dhamjechoonni duubaa ykn boodaa kitaaba barattootaa keessatti baay'inaa dhiyaachuu isaaniitu mul'ata. Kana malees, dhamjechi duubaa ykn boodaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 2^{ffaa}- 4^{ffaa} tti baay'inaa shaakala hojii keessatti irra deddeebi'anii dhufuu isaanii dabalee A irratti qaacceeffamaniiru.

Qorataanis, haala deddeebi'anii mul'achuu dhamjecha duubaa kanaa hiika jechoota haaraa barachuu keessatti gahee olaanaa waanqabaniif kitaaba barnootichaa akka ciminaatti kaasee jira. Haata'u malee, qorataan yeroo sakatta'iinsa kitaaba barataa irratti gaggeessetti, dhamjechoonni harki caalaan isaanii irra deddeebi'anii bakka baay'eetti yoo mul'atan, dhamjechoonni muraasni immoo bakka muraasa qofaatti irra deddeebi'u isaanii xiyyeeffannoon walqixa akka hinkennamne argisiisa. Kana malee, faayidaa dhamjechootaa keessatti hiika yookaan garee jechaa akka jijjiiran, horuudhaan tajaajila caasluga garaagaraaf akka oolan ibsamee hinjiru. Fufii duubeen hundee jechaa booda

galuun hiika jechaa kan dabaluu yookaan jijjiiruudha. Fufiin kun hiika mataa ishee kan laattuudha(Mc Dougal, Littel, 1989:338).

4.9 Dhamjecha Naannee

Akkuma maqaa isaa irraa hubatamu dhamjecha naannee altokkoon hundee jechaa duraafi duubaan fufamee kan argamuudha. Fufiin naannee kitaaba kana keessatti baay'ina haadhaban malee nimul'atu. Garuu, gadifageenyaan ibsi itti kennamee faayidaa isaanii waliin ibsamanii hindhiyaanne. Faayidaan fufii naannee irradeddeebii gochaa ibsuu, maqibsoota daneessuu, yaada faallessuu, yeroo ammaafi kkf ibsuudha, (Geetaachoo, 2009:86-90). Kanneen kunimmoo barnoota Afaan Oromoo keessatti baay'eebarbaachisoodha.

Hanqina: Fufiin naannee KB keessatti haa'argamu malee, faayidaan ishee duraafi duubaan haala kanaan ibsamee hinjiru. Kun immoo xiyyeeffannoon kan itti hinkennamne fakkeessa.

Akka waliigalaatti, tooftaan fayyadama jechootaa barsiisuu keessatti unka ijaarsa jechootaa isa tokkodha. Unki ijaarsi jechootaa immoo hiika jechoota haaraa ilaalchisee kitaabni barataa kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} jiru dhamjechoota Afaan Oromoo ilaalchisee tokko tokkoon qaacceffamaniiru. Sakatta'iinsa kitaaba barataa irratti taasiifameen haala dhiyeessa dhamjechootaarratti ciminaafi hanqina jiru qoratichi adda baafatee jira. Cimina gama dhiyeessa dhamjechootaan jiru akaakuun dhamjechootaa Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa tokkoffaa irraa kan hafe hunda keessatti dhiyaateera. Akkasumas, dhamjechoota dhiyaataniif shaakallii adda addaa qopheessuu isaati. Haata'u malee, dhamjechoota Afaan Oromoo ilaachisee qophii kitaabilee kana irratti mul'atu:

- ❖ Kitaaba barataas ta'e qajeelcha barsiisaa keessatti maalummaa dhamjecha Afaan Oromoo ibsamuu dhiisuu
- ❖ Akaakuwwan dhamjechootaa: unkaan, qabiyyeedhaan, tajaajilaafi bakka argamaniin hindhiyaanne
- ❖ Dhamjechoonni kitaaba barattootaa keessatti dhiyaatan tajaajila maaliif akka oolan ibsuu dhiisuu

- ❖ Dhamjechoonni Afaan Oromoo kitaaba barattootaa keessatti unka tokko qaban haala walfakkaatuu qoqqooduu dhiisuu dhiyeessuu

4.10 Jecha tishoo /Diigala

Ijaarsa jechootaa keessaa inni tokko jechoota tisheessuudha. Jechoota tisheessuu jechuun immoo, Jechoota hiika adda addaa qaban lama walitti fiduudhan jecha hiika qabuu tokkoofi baay'achuu danda'u uumuudha. Adeemsi kun jechootaa lamaafi isaa ol walitti fiduun jecha haaraa ijaaruudha. Ijaarsa kana keessatti hiikni jechichaa jechootaa guuree ta'anirraa tilmaamamuufi kanneen hiikni isaanii jechoota sanaan alaa jechuun ilaalamu. ijaarsa jechootaa Afaan Oromoo ilaalchisee kitaabilee barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 2^{ffaa} - 3^{ffaa} keessatti jechoota tishoo ykn diigaladhiyaachuu isanii Gabatee (4.2) Keessatti qaacceffameera. Jechoonni tishoo kitaabilee barattoota kutaa lamaaffaa baay'ina shaakala hojii 6fi kutaa sadaffaan immoo baay'ina shaakala hojii 3 qofaatu dhiyaate. Kunis, mala fayyadama jechootaa dhiyeesaa keessaa jechoota tishooof xiyyeeffannoon kenname gadi aanaa ta'uu isaa hubanna. Kana malees, haala ijaarsa jechoota tishoo ilaalchisee, dhiyaannan kitaaba barataa keessatti argamu barattootaaf odeeffannoo hiika jechoota haaraa dabarsu ifa hinfakkaatu.

Fakkeenya: kitaaba barataa kutaa lamaaffaa, turban 26. Guyyaa lamaaffaa, shaakala hojii tokkoffaa, fuula 131 irratti, “Jechoota kennaman walitti makuun jecha tokko taasisi,” jechuun armaan gaditti kaa'eera.

Saree diida → sardiidaa

1. Harree diida → _____

2. rogasadee → _____

Fakkeenya armaan olii kana yoo ilaalle, jechoonni tishoo jechoota hiika adda addaa qaban iraa akka ijaaraman ta'uu isaati. Ijaarsa jechoota tishoo kana keessatti akkamitti ijaaramu, maal irraa ijaaramuufi jechoota akkamitu ijaarama kan jedhuuf kitaaba barataas qajeelchi barsiisaa waan ibseeru tokko hinqabu. Kana jechuun immoo, qophiin kitaaba barataafi qajeelchi barsiisaa ijaarsa jechootaa keessatti mala jecha tishoo gargaaramuun hiika jechootaa barsiisuurratti hanqina qabaachuu isaa agarsiisa.

4.11 Hiika Masoo ykn hiika walfakkii

Jechoonni hiika fakkii walii qaban ykn jechoota masoon kitaabilee barattootaa keessatti haala dhiyyeessa isaanii akka armaan gadiitti qaaceffameera.

Akkuma gabatee(4.2) irratti mul'atutti, kitaabileen barattootaa barnoota AfaanOromoo kutaa 1ffaa- 4^{ffaa} keessatti hariiroo hiika jechootaa barsiisuuf shaakala hojii kutaa 1^{ffaa} 3, kutaa 2^{ffaa} 33, kutaa 3^{ffaa} 37fi kutaa 4^{ffaa} 31tu dhiyaate. Haala dhiyeessa hiika masoo shaakala hojiirratti hundaa'uun yoo ilaalamuu, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo xiyyeeffannoon akka hinlaatanne mul'isa.

Fakkeenya A: Kitaaba barataa kutaa 2^{ffaa}, torban lammaffaa, guyyaa tokkoffaa, fuula 7 irraatti, “Jechoota roga ‘A’ jalaa hiika isaanii roga ‘B’ jala wajjin jiraniin walitti firoomsi,” jechedha.

A	B
_____1. Qorra	a. dhorkuu
_____2. Miidhagina	b. diilalla
_____3. Ittisuu	c. bareedina

Fakkeenya B: kitaaba barataa kutaa 3ffaa, torban 1ffaa, guyyaa 3ffaa, hojii 1ffaa, fuula 3 irratti, “Jechoota armaan gadiitiif barreeffamaan hiika kenni,” jedha.

1. Dagatamuu 2. Miidhaa 3. Yaraa

Fakkeenya kana yoo ilaalle, hiika jechootaa waliif fakkii (masoo) ta'an akka barattoonni walitti firoomsaniif dhiyaateera. Akkaataa jechoota masoo kitaabni barataa dhiyeessu qajeelfama irraa kaasee jechoota walitti firoomsaman irratti xiyyeeffannoon waan kenname hinfakkaatu. Sababni isaa, qajeelfama irraa kaanee yoo xiinxalamu ‘hiika isaanii’ yoo jedhu hiika jechoota isa kamii akka ta'e hinbeekamu. Akkasumas, hiika isaanii kan jedhu kun, hiika masoo ykn hiika waliif faallaa ykn hiika heddee ta'uu danda'a. fakkeenya B n immoo hiika jechootaa barreessi jechuun dhiyeessee jira. Kunis, akkuma fakkeenya A jalaa hiikaa kami akka gaafate hinbeekamu. Garuu, gaaffiin hojii

kanaa dubbisa irratti waan hundaa'uuf akka duubbisa dhaggeeffattetti galumsaan osoo jedhee gaarii ta'a ture.

walumaa galatti, kitaabni barataa hariiroo hiika jechootaa keessatti hiika masoo dhiyeessurratti xiyeeffannoon waan kenname hinfakkatu. Sababni isaa haalli dhiyeessa hiika masoorratti kitaaba barataarratti akkaataa barataafi barsiisaaf ifa ta'uu dandaa'aniin hinteenye. Kun immoo hiika jechoota haaraa barsiisuu keessatti hiikni masoo dagatamuu isaa mul'isa.

Dhumarratti, akka hayyoota Gairns fi Redman dubbatanitti, "Synonymy is a fast and effective technique of explaining the meaning of new words" jedhu. Yaadni kun kan nuhubachiisu, hiika jechoota haaraa ibsuu ykn barsiisuu keessatti karaa hiika walfakkaataatiin fayyadamuun tooftaa ariitiin hiika jechaa akka hubatan kan taasisuufi bu'a-qabeessadha jedhu. Karaa biraatiin immoo, barsiisoonniifi barattoonni adeemsa baruu-barsiisuu keessatti jechoota haaraaf hiika argachuuf kan fayyadaman qunnamtii (communication) keessatti hiika walfakkaataatti (synonymy) gargaaramuudhan yoo ta'e bu'a-qabeessa ta'a jechuudha. Kunis ta'uu kan qabu hiikni jechootaa galumsa adda addaa keessatti jijjiirama agarsiisuu waan danda'uufidha.

4.12 Hiika faallaa

Hiika faallaa jechuun kan jechoota hiikaan walfaalleessan jechuudha. Kunis karaa jechoonni walitti qindaa'an keessaa isa tokkodha. Karaan dabalataa hiikni jechootaa ittiin barsiifaman keessaa jechoota hiikaan walfakkaatan jechoota biraa hiika faallaa isaaniin walitti qabanii ibsuudha. Akka Nation (2001:68) ibsuutti, "That words can be organized in to specific lexical category by the semantic relation of antonymy." jechuun tooftaa hiika jechootaa ittibarsiisan keessaa inni tokko jechootaaf hiika faallaa isaanii kennuun ta'uusaa hayyuun kun ibseera. Yaada kanatti aansuun, kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} hiika faallaa akkamitti akka dhiyeesse armaan gaditti xiinxalameera.

Haala dhiyeessa fayyadama jechootaa ilaachisee, kitaabileen barnoota Afaan Oromoo hariiroo hiika jechootaa keessaa hiikaa faallaa irratti baay'ina shaakala hojiin kutaa 3^{ffaa} 22fi shaakala hojii kutaa 4^{ffaa} 9 jecha waliiffi faallaa (hiika faallaa) akka dhiyeesse

gabatee (4.2) armaan olii hubachuun nidandaa'ama. Shaakala hojii hiika faallaa kutaa 3^{ffaa} fi 4^{ffaa} keessatti ka'an hiika jechootaa haaraa barsiisuuf gahaa akka taanee hubachuun nidandaa'ama. Kanatti aansuun immoo jechoonni hiika faallaa waliif ta'an akka isaan itti dhiyaatan armaan gaditti xiinxalamaniiru.

Fakkeenya A. kutaa 3^{ffaa}, torban 6^{ffaa}, guyyaa 2^{ffaa}, hojii 3^{ffaa}, fuula 30 irratti, "Jechoota roga 'A' jalaa faallaa isaanii roga 'B' jala jiraniin walitti firoomsi," jedha.

A	B
1. deeman	a. gadhee
2. qaran	b. doomsan
3. gaarii	c. deebi'an
4. galan	d. bahan

Fakkeenya B: kutaa 3^{ffaa}, torban 20^{ffaa}, guyyaa 4^{ffaa}, hojii 3^{ffaa}, fuula 30 irratti, "Jechoota armaan gadii kennamaniif faallaa isaanii himi," jedha.

1. hedduu 2. argamuu 3. goguu 4. Hanqachuu

Kitaabni barataa dhiyeessaa hiika faallaa jechoota haala walitti firoomsuufi barreessiin dhiyaachuu isaanii fakkeenya 'A' fi 'B' kennameen shaakala hojiin daddeebi'anii dhufuu isaanii dabalee 'A' fi gabatee (4.2) irraa hubachuun nidandaa'ama.

Sakatta'iinsa kitaaba barataa kana irraa kan xiinxalamu, yaadni jechoota haaraa hiika isaanii barattoonni hinbeekne hiika faallaajechootaa waliif ta'an sanaa walbira qabuun dhiyeessuurratti qaban darbee darbee ta'uu isaa ni hubanna. Kun immoo, jechoota hiika faallaa waliif ta'an dhiyeessa irratti hanqinni jiraachuu isaa argisiisa.

Walumaagalaatti, sakatta'iinsa kitaaba barataa kutaa 1^{ffaa} -4^{ffaa} taasisameen jechoota waliif hiika faallaa waliif qaban dhiyeessuurratti kutaa hunda keessatti xiyyeeffannoon walqixa akka hinkennamne argisiisa. Akkasumas, kanneen dhiyaatan iyyuu gahaa jechuun nama rakkisa. Kun ammo, yaada Harmer (1990) walfaallaa hiika jechootaa barsiisuun akka namni hubannoo hiika jechoota haaraa horachuu danda'u gargaara jedhu faalleessa

4.13 Jechoota Hiika walkeessoo

Jechoota hiika Walkeessoo ilaalchisee, Yittaayyaal (2012) ogeeyyii afaanii Gairnsfi Redman (1986), Mc Carthy (1990:20) fi Fiqaaduu (2007) wabeeffachuun akka ibseetti, “Jechoonni hiika qabaniin walkeessa ta’uu nidanda’au. Kunis, jechi tokko jecha isa keessatti argamu faana garee tokko ta’uu nidanda’a” jedhe. Akka yaada hayyoota kana irraa hubannutti, jechoonni hiika walkeessoo walitti dhufeenya hiikni jechootaa sadarkaa sadarkaan walkeessa ta’uudhaan qaban ta’uudha. Haaluma kana irratti hundaa’uun, kitaabni barataa jechoota hiika walkeessoo barsiisuuf akkamitti akka dhiyeesse armaan gaditti qaaceffamaniiru.

Akkuma gabatee (4.2) kana irratti qaacceeffame, kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1ffaa – 4ffaa walkeessoo hiika jechootaa ilaalchisee, kutaa 1ffaa hinjiru, kutaa 2ffaa hojii 3, kutaa 3^{ffaa} 6 fi kutaa 4^{ffaa} 16 dhiyeessuu isaa argisiisa. Haalla dhiyeessa hojii walkeessoo hiika jechootaakutaatii kutaatti dabalaa deemuu isaa hubanna. Haata’u malee, haala dhiyeessa shaakala hojii walkeessoo hiika jechootaa gahaa akka hintaane dhibbentaa qabaniin hubachuun nidandaa’ama. Qorataanis, hariiroo hiika jechootaa keessatti dhiyeessa walkeessoo hiika jechootaa sakatta’insa kitaaba barataa taasise irraatti gad-aanaa ta’uu isaa hubateera.

Shaakalli hojii walkeessoo hiika jechootaa kitaaba barataa keessaa akka armaan gadiitti xiinxalamaniiru.

Fakkeenya A: kutaa lammaaffaa, torban 4, guyyaa 3, hojii 4, fuula 20 irratti, “Jechoota armaan gaditti kennaman garee isaanii jalatti ramadi,” jedha.

Andoodee balee saamunaa gaabii

1. Waanta huccuun ittiin miicamu _____, _____.
2. Maqaalee uffataa _____, _____.

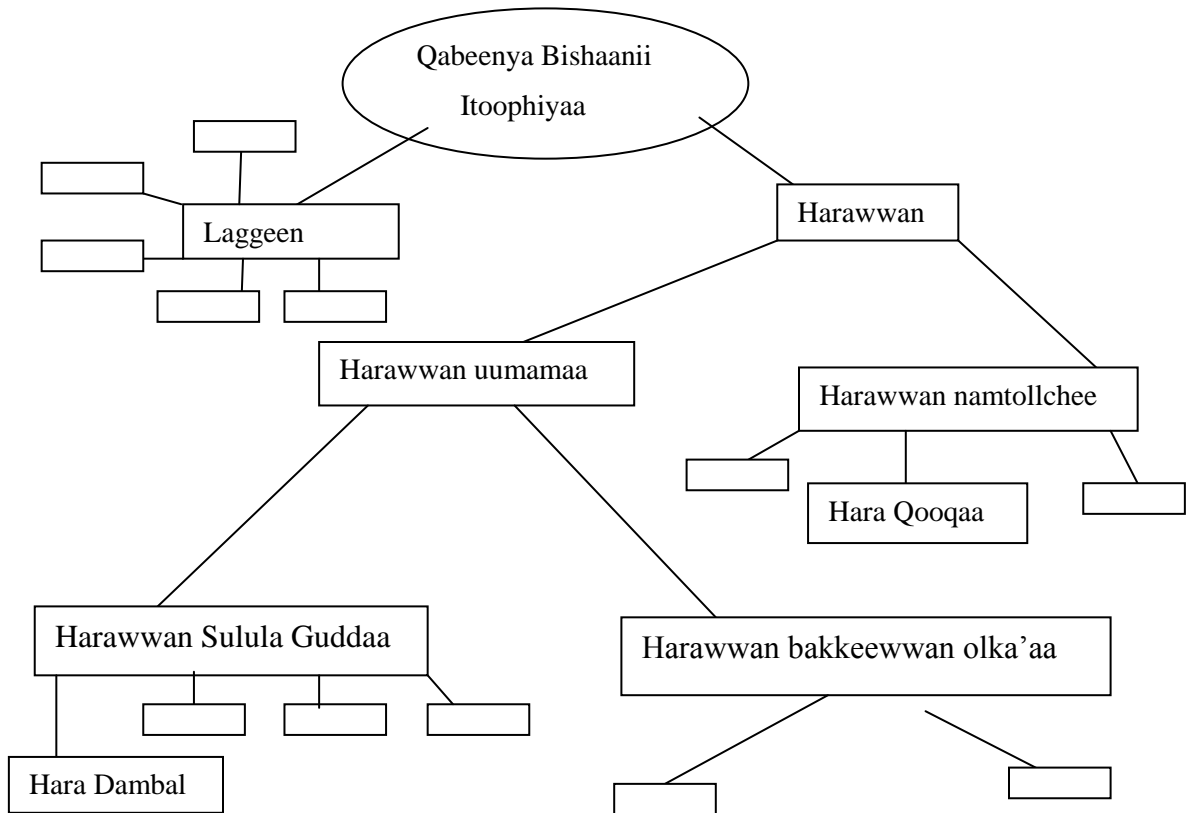
Fakkeenya B: kutaa sadaffaa, turban 12, guyyaa 3, hojii 4, fuula 67 irratti, “Jechoota kanneen mata duree sanduuga keessatti kennaman jalatti ramadi,” jedha.

Babbareedoo Dhedheeroo Fofokkisoo

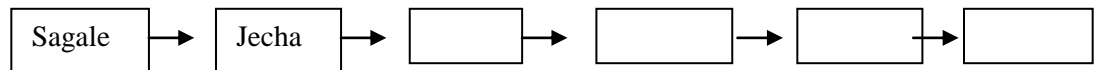
Gaggabaaboo Fufurdoo Qaqalloo

hojjaa	bifa	hanga

Fakkeenya C: kutaa 4^{ffaa}, torban 20, guyyaa 2, hojii 4, fuula 107 irratti, “Dubbisa dhaggeeffatte bu’uureffachuun caatoo armaan gadii guuti,” jedha.

Fakkeenya D: Kutaa 4ffaa, torban 24, guyyaa 3, hojii 4 fuula 130 irratti, “Dubbisa irratti hundaa’uun caatoo kenname keessatti duraa duubaan caasaa afaanii eeguun guuti,” jechuun dhiyaate.

Fakkeenya A –D jiran hariiroo hiika jechootaa keessatti dhiyeessa walkeessoo hiika jechootaa kitaaba barataa keessatti hojii adda addaan dhufuu isaaniiti. Haala dhiyeessa walkeessoo hiika jechootaa fakkeenya Ajalatti, jechoota kennaman garee waanta huccuu itti miicamaniifi maqaa uffataa bakka duwwaa kennamarratti addaa qoqqoodee kaa’e. Fakkeenya B, jechoota kennaman garee hojjaa, bifaafi hanga jalatti sanduuqa keessatti akka ramadaman taasise. Fakkeenya ‘C’fi ‘D’n immoo jechoota dubbisa dhaggeeffatan keessaa baasaanii garee jalatti ramadanii caatoo akka guutan taasise.

Walumaagalatti, haala dhiyeessa walkeessoo hiika jechootaa ilaalchisee kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1ffaa -4ffaa baay’ina shaakala hojii qabaachuu dhabuun akka hanqinaatti yoo ilaalameyyuu akkaataa hiika jechoota haaraa shaakalsiisuu waangaarii fakkaata. Sababni isaas, barattoonni hiika jechoota haaraa murtaa’aa irraa hiika jechoota haaraa yaada waliigalaa qabantu bu’aa gaarii qaba. Walkeessoon hiika jechootaa yeroo jechoonni walfakkaatan bakka tokkootti hammataman mala qoqqooduu caasessuun agarsiisuun akka barattoonni adda baafatan barsiisamuudha (Fiqaaduu, 2007).

Walumaagalaatti, yaada armaan oliirraa wanti hubatamu, jechoota garee tokko ta’anii walkeessa ta’anii hiika garagaraa walfakkaatu qaban kanarratti xiyyeeffachuun barsiisuun, barattoonni hiika jechootaa baay’ee akka barataniif mala gargaaru keessaa isa tokkodha.

Akka waliigalaatti haala hariiroo jechi tokko jecha biraa waliin qabuun fayyadama jechootaa dhiyeessuu irratti kitaabni barnoota Afaan Oromoo kutaa 1ffaa -4ffaa haala dhiyeessaa fayyadamajechootaaf xiyyeeffannaa kan hinkennine ta’uu isaati. Qabiyyee fayyadama jechootaa dhiyaatan keessa hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qaban bu’uura godhate kan dhiyaatan kunneen hiika walfakiyykn masoo, hiika waliif faallaafi walkeessoo hiika jechootaa qofaa irrattidha.

Akaakuun hariiroo jechootaa (walitti dhufeenyaa)n barsiisuuf shoora olaano qaban kanneen akka hiik-heddee, moggoo, xiggoo (qaama)fi miseensaaf xiyyeeffannoo akka hinkennamne gabatee(4.2) armaan oliirra hubachuun nidanda.ama. Gosoonni fayyadama

jechootaa bifa garaa garaa kitaabilee kana keessatti kan dhiyaatanis ta’u, hanqinni guddaan bakka kanatti mul’atu. kitaabni barataa komatamee kun hariiroo jechoonni walii isaanii waliin qaban akkaataa barattoonni hubachuu dannda’aniin ajaja ifaafi fakkeenya gahaan kennamee gosti hiikaa adda baafame dhiyaachuu akka qabu hubatamuu qaba.

4.14 Galumsaa hiika jechoota

Xiinxala Gabatee (4.2) keessaatti jechoota haaraa barsiisuuf, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}, kutaa 2^{ffaa}, kutaa 3^{ffaa} fi kutaa 4^{ffaa} hiika jechootaa akka galumsaataatiin akka tilmaaman dhiyaatee jira. Haalli dhiyeessii galumsa jechoota Afaan Oromoo kutaa tokkaaffaa keessatti waan dhiyaate hinjiru. Kutaa lammaffaan baay’ina hojii 85, kutaa sadaffaa baay’inni hojii galumsaa jechaarratti bu’uurfate 25fi kutaa arfaffaan keessatti immoo baay’ina hojii 20ta’uu isaaniiti. Akkasumas, qabiyyeen fayyadama jechootaa keessaa hiika jechootaa akka galumsaatiin kan jedhu, kitaaba batrataa keessaati karaalee hojii lamaan qofa dhufanii jiru. Isaanis: bakka duwwaa himootaa jechoota guutuufi jechoota hima keessatti jala sararamaniif jechoota filannoo sirri ta’an filachuun kan taa’eedha. Kanas Gabatee (4.2) irratti qaacceffameera. Qabiyyeen hika jechootaa akka galumsaan jedhu kutaa lammaffaatiin hanga kutaa sadaffaatti haajiraatan malee, hojiin barattoota irra deddeeb’inii shaakalsiisuurratti kutaa lammaffaa irraa gara kutaa arfaffaatti xiqaaachaa deemuu isaa nutti agarsiisa. Kanatti aansuun dhiyeessa hiika jechootaa bakka galumsaan kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} -4^{ffaa} armaan gaditti xiinxalamaniiru.

Fakkeenya A: kutaa 4^{ffaa}, torban 2, guyyaa 3, hojii 2, fuula 10 irratti, “ Dubbisa dhaggeeffachaa hiika jechootaa kanneenii galumsa isaaniirraa tilmaami,” jedha.

1. Jeeqama
2. Madda
3. gadhiifaman

Fakkeenya B: kutaa 3^{ffaa}, Torban 1, guyyaa 1, hojii 4, fuula 2 irratti, “ Jechoota kennamaniin bakka duwwaa guuti,” jedhuun kaa’eera.

Dhorkaa yaaddeessaa saaxila miidhaa

1. Dhukkubni sombaa afuura baafannaa _____.
2. Eedsiin dhukkuba baay’ee _____ dha.

3. Eedsiin dhukkuboota biraaf nama _____.

Fakkeenya C: kutaa 2ffaa, torban 12, guyyaa 4, hojii 4, fuula 62 irratti, “ Hiika jechoota jala sararamanii filadhu,” jechuun kaa’a.

1. Aadde Laliseen biqiloota nyaataaf oolan adda addaa dhaabdi.

A. Dhaabaman B. tajaajilan C. fudhataman

2. Aadde Laliseen q’e’ee ishee keessa biqiloota dhaabde.

A. laga B gabaa C. naannoo manaa

Fakkeenya A irratti, hiika jechootaa galumsarratti hundaa’ee kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 dubbisa irratti ta’ee hiika jechootaa akka tilmaaman dhiyeessa. Haalli dhiyeessii hiika jechootaa galumsaan tilmaamuu ilaalchisee hojiiwwan bifa kanaan dhiyaatan lakkoofsaan muraasa ta’uu isaa Dabalee A irratti xiinxalameera.

Fakkeenya B irratti, hiika jechootaa galumsarratti hundaa’ee kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1- 4 shaakala hojii bakka duwwaa kennaman jechoota filachuun akka guutan dhiyeessee jirachuu isaa agarsiisa. Galumsa hiika jechootaa ilaalchisee kitaabni barataa kutaa 2ffaa – 4ffaa gosoota shaakala hojii keessaa bakka duwwaa guutuun baay’inaan yoo dhiyaatan; kutaatii gara kutaatti yoo ilaalaman baay’inni hojii xiqqaachuu deemuu isaa dabalee A irratti qaacceffameera.

Fakkeenya C yoo ilaallu immoo, hiika jechoota jala sararamanii jechoota kennaman keessaa filachuun akka deebisan kitaabni barataa dhiyeessu isaa agarsiisa. Haala kanaan shaakallii hojii kitaabilee barattootaa dhiyeesse hinjiruu jechuu dandeenya. Sababni isaas, kutaa 2ffaa keessatti hojii kudha tokko (11)fi kutaa 4ffaa keessatti immoo hojii lama (2) qofaa ta’uu isaa dabalee A irratti xiinxalameera.

Xiinxala gabatee (4.2) kanaas, adeemsa baruu barsiisuu keessatti bakka galumsa jechoota irratti xiyyeeffachuun hiika jechootaa barsiisuu keessatti haala walfakkaatuun shaakala adda addaa dubbisa irratti xiyyeeffachuun dhiyeesuurratti hanqinni akka jiru calaqqisiisa. Akka hayyoonni barnoota afaanii ibsanitti tooftaan hiika jechootaa, galumsaa bu’uura godhachuun barsiisuun daran bu’a qabeessa akka ta’edha. Sababni isaas barattoonni hiika jechoota haaraa kanaan dura arganii hinbeekne tokko ofii isaaniitiin akka galumsa dubbisaa irraa tilmaamuun baratan isaan gargaara. Akkasumas,

jechi tokko galumsa adda addaa keessatti hiika adda addaa qabaachuu akka danda'an tooftaa hubachiisuudha.

4.15 Jechoota Waliin Deeman

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti fayyadama jechootaa barsiisuuf tooftawwan jiran keessaa jechoota waliin deeman barsiisuudha. Akkauma gabatee (4.2) armaan olii irraa hubachuun dandaa'amutti kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa kutaa lammaffaati hanga kutaa arfaaffaatti jiru qabiyyeen isaa jiraachuu isaati. Haata'u malee, dhiyeessa hiika jechoota waliin deemanii hojiiwwan kitaaba barnootaa Afaan Oromoo keessatti deddeebi'uun mul'achuun: kutaa lamaaffaa hojii 16 kutaa sadaffaa 4fi kutaa arfaaffaa 12 ta'uu isaati

Qaacceessa kana irraa wanti hubannu yoo jiraate; akaakuwwaan fayyadama jechootaa barsiisuuf qabiyyee kitaabaa barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti barattootaa shaakalsiisuun jechoota haaraa barsiisuu xiyyeeffannoon kenname hanqina waan qabudha.

Jechoota Waliin deemmiin tooftaa fayyadamni jechootaa ittiin dhiyaatu keessa isa biroo akka ta'ee hayyoonni barnoota afaanii ni ibsu. Atkins fi kanneen biroo(1996), Yule (2006). Afaan Oromoo keessatti jechoonni hedduun akkataa waliin deemmii isaanii eegame yoo dhiyaatan hiika hawaasicha biraatti fudhatama qaban kennuu danda'u.

4.16 Xiinxala kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}

Kiaabni barataa kutaa 1^{ffaa} haala fayyadama jechootaa dhiyeessaan kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 2^{ffaa}- 4^{ffaa} irraa addadha. Fayyadamni jechootaa kutaa tokkoffaa fakkiiluun waa'ee fakkichaa himuurratti xiyyeeffata. Fakkiwwan dhiyaatan haala garagaaraatiin dhiyaatan akka armaan gadiitti xiinxalamaniiru.

Moggaasaa maqaalee irratti xiyyeeffachuun dhiyeessa. Moggaasni maqaalee kanneeniin: maqaa meeshaalee mana barumsaa keessatti argaman, maqaalee kallattii (bitaa, mirga), maqaalee qaama mukaa, maqaalee qaama namaa, maqaalee maatiifi kkf ta'u (Dabalee A, sakatta'insa fayyadama Jechootaa KB kutaa 1^{ffaa}).

Inni lammaffaan, fakkii gochaa ilaalanii waa'ee fakkichaa himuu irrattis xiyyeeffata. Fakeenyaaf, fuula dhiqachuu, ilkaan rigachuu, rifeensa filachuu fa'i (Dabalee A, sakatta'insa fayyadama Jechootaa KB kutaa 1^{ffaa}).

Inni sadaffaan, fakkii ilaanii bakka wantootaa adda baasanii himuu irratti xiyyeeffata. Isaan kunis: gubbaa, jala, irraafi kkf ta'u (Dabalee A, sakatta'insa fayyadama Jechootaa KB kutaa 1^{ffaa}).

Inni arfaffaan, fakkiifi jechootaafi fakkii jalatti barreeffaman walitti fiduun firmsuun dubbisuudha. Fakkeenyyaaf, KB kutaa 1, T27,G4, fuula 106 irratti fakkii ilaalanii jechoota fakkii jalaa dubbisuu .Dhumarattii, jechootaa hiika kennuu kan jedhu ofkeessatti hammaatee jira. Fkn. KB kutaa 1T26,G2, fuula 100

Walumaa galatti, kitaabni barataa kutaa tokkoffaa haala dhiyeessa fayyadama jechootaan hiika jechoota haaraa barsiisuu keessatti fakkiiwwan irratti kan xiyyeeffate ta'uu isaatu xiinxalame. Haata'u malee, dhiyeessi kitaabni barataa fakkii qofaa irratti xiyyeeffachuun isaa hanqina qabaachuu agarsiisa.

4.17 Walsimannaa Kitaaba Barataafi Qajeelcha Barsiisaa

Dhiyeessaa fayyadama jechootaa kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti argaman walsimuu isaaniifi walsimuu dhiisuu qabiyyee fayyadama jechootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} armaan gaditti xiinxalamaniiru.

Gabatee 4.3 xiinxala Qajeelcha Barsiisotaafi kitaabilee barattootaa

T/L	Kutaa		Torban barnootaa	Guyyaa Barnootaa		Fayyadama jechootaa
				barnoota	Madaallii	
1	1 ^{ffaa}	KB	30	120	-	51
		QB	30	120	30	81
2	2 ^{ffaa}	KB	30	120	-	249
		QB	30	120	30	279
3	3 ^{ffaa}	KB	30	120	-	255
		QB	30	120	30	289
4	4 ^{ffaa}	KB	30	120	-	221
		QB	30	120	30	251

Akkuma gabatee (4.3) kana irratti xiinxalame, Fayyadama jechootaa ilaalchisee, qajeelchi barsiisotaa kitaaba barattootaa waliin tarkaanfii tarkaanfiitiin duukaa bu'ee

dhiyeesseera.kunis, Sagantaaleen torbaniifi guyyootaa kanneen kitaaba barattootaa waliin tokkicha. Fakkeenyaaf, kitaabni barataafi qajeelchi barsiisaa kutaa 1^{ffaa}- 4^{ffaa} waggaa keessatti torban soddoma soddoma (30)tti qoqqoodamee jira. Akkasumas, torban keessatti immoo, guyyaa afur (4) yoo ta’u qajeelchi barsiisaa guyyoota arfan kitaaba barataa duukaa bu’uun guyyaa shanaffaa madaallii torbanii t’u isaa gabatee(4.3) keessatti qaacceffameera.Kanaaf, qajeelchi barsiisotaa kitaabilee barattootaa faana dhahuun qohaa’uu isaa agarsiisa. Kana jechuun, sagantaalee torbaniifi guyyootaatiin walsimuu isaa hubanna.

Akkasumas, qabiyyeen xiyeeffannoon fayyadama jechootaa torbanii qajeelchi barsiisootaa kitaaba barattootaa faanaa walfakkaata. Fakkeenyaaf, qajeelcha barsiisaa kutaa tokkoffaa, torban tokkoffaa, fuula tokko (1) irratti “Fakkii wantootaa adda baafatanii ibsu,”yoo jedhu, qabiyyeen barannoo guyyaa keessatti immoo “ Fakkii wantootaa adda baafachuu,” jedhee fuula tokko (1) irratti kaa’eera. Akkasumas, “qajeelcha shaakala hojii guyyaa sanaas fakkii meeshaaleefi maqaa meeshaalee adda baafachuu,” jedha. Qabiyyeen kun kitaaba barataa kutaa 1^{ffaa},torban 1^{ffaa}, guyyaa 1^{ffaa}, fuula 1 irratti barattoonni fakkii ilaalanii akka himaniif dhiyaatee jira. As irratti qajeelchi barsiisaafi kitaabilee barattootaa qabiyyee barnoota dhiyeessuun garaagarummaa akka hinqabne dabalee C irratti kan xiinxalame nutty agarsiisa agarsiisa.

Walumaa galatti, qajeelchi barsiisotaafi kitaabileen barattootaa gama dhiyeessii qabiyyee fayyadama jechootaaf yeroon qabiyyee barnootaa kenname irratti walsimuu isaatu mul’ate.

4.18 Uwwisa Fayyadama Jechootaa Silabasii Barnoota Afaan Oromoo keessatti

Meeshaalee sirna barnootaa keessaa tokko silabasiidha. Silabasiin adeemsa qophii sirnabarnootaa keessatti sadarkaa koorsiin kaayyolee qabatamaatti haala madaalamuudanda'uun caccabee dhiyaatudha.Mata-duree yookiin qabiyyee yeroo beekame keessattihammatamu, mala baruu-barsiisuu kan barbaachisummaan koorsiifi haalli qorumsaa keessatti ibsamu qabata.Kanuma irratti hundaa’uun uwwisa fayyadama jechootaa silabasii barnootaa keessatti maal akka fakkaatan armaan gaditti xiinxalameera.

Silabasiin Kutaa tokkooffaa maal irratti akka xiyyeeffate kitaaba qajeelcha barsiisaarratti akkana jechuun kaa'eera.

“Silabasiin kun dandeettii barattoonni tokko tokkoo seemiteeraatti guddifachuu qaban kan agarsiisudha. Kutaan tokkoffaa yaadrimee barreeffamee jiru dubbisuu guddifachuurratti xiyyeeffannoo kennuun eegala. Dandeettii dubbii afaanii guddifachuu cimsuu keessatti karaa dubbisa barsiisaan dubbifamuufi barreeffamoota sassalphaa dubbifamaniin hubannoo dhamsagaa, walitti dhufeenya sagaleefi mallattoo afaanii beekamoofi hubannoo dubbisuu isaanii guddifachuurratti xiyyeeffannoo kenna (QB kutaa 1^{ffaa} fuula 331).

Akka ibsa silabasii kanaatti, dhiyeessiiin fayyadama jechootaa seemisteera tokkooffaa keessatti akka hinjirre argisiisa. Garuu, gabatee dhiyeessa caacculee barnootaa keessatti immoo yaadrimee moggaasuufi fayyadamuu, gareen ramaduu, jechoota gabbifachuufi fayyadamuu, jechoota barnootaa kanneen jedhan tarreeffamanii jiru (QB kutaa 1^{ffaa}, fuula 317fi 324). Yaadolee kana lamaan yoo ilaalaman silabasiin barnoota Afaan Oromoo kutaa tokkooffaa hanqina walsimannaa akka qabu argisiisa.

Silabasiin barnoota Afaan Oromoo kutaa tokkoffaa caacculeen shanan ogummaa dubbisuu gonfachiisuuf fayyadan keessaa kanneen :hubannoo dhamsagaa, hubannoo walitti dhufeenya Sagaleefi qubee, ga'umsa, fayyadama jechootaa fi ubachuudha. Dhimmoota kana keessaa fayyadamni jechootaa uwwisaa isaa baruun baay'ee rakkisaadha. Sababni isaas, Siilabasiin qophii sirna barnoota keessatti meeshaa gahee guddaa qabudha. Gaheen isaa kunis, akaakuu barumsaa tokkoof kaayyoowwan fiixaan bahuu qaban, qabiyyeewwan kaayyoowwaniif mijaawaa ta'an, wayitiilee qabiyyeewwaniif ramadaman, malaafi tartiiba dhiyeessa barnoota, akkasumas tooftaa madaallii hojii barnootaa hunda ifaan kan agarsiisuudha jedhu.

Walumaagalatti kan kutaa tokkooffaa akka fakkeenyaatti kaafne malee kutaa lammaffaatii hanga kutaa arfaffaatti walfakkaatu. Kanaaf, uwwisa fayyadama jechoota silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} kaa'uun akka hindandaa'amne argisiisa. Hanqinni silabasiwwan kana keessatti mul'atan:

- ❖ Kaayyoon barumsaa ifaan taa'ee hinjiru.
- ❖ Qabiyyeewwan barnootaa adda bahanii hinteenye.

- ❖ Wayitiilee qabiyyeewwaniif ramadaman hinjiran.
- ❖ Tartiiba dhiyeessa barnoota addaan baasee hinkeenye.

Qophii sirna barnoota keessatti silabasiin ragaa isa guddaa odeeffannowwan qaamolee sirna barnootaatii dabarsuuf gargaaruudha.yaada kana dhaabbanni NEK-International (1999:39), hayyoota (Dubine and Olshtain, 1986) waabeffachuun yoo ibsu, “The syllabus is one of the important curriculum tools via which curriculum developers convey information to teachers, learners, textbook writers, directors, etc. And amore detailed and operational statements of teaching and learning activities.” jedhanii ibsu. Akka yaada hayyoota kanaatti, silabasiin meeshaa sirna barnootaa isa gahee olaanaa qabuufi kan qopheessitoonni sirna barnootaa qaamolee sirna barnootaa kanneen akka barsiisotaa, barattootaa, qopheessitoota kitabilee barataafi dura taa’ota manneen barnootaatiif odeffannoo waa’ee barnootaafi gochaawwan baruu barsiisuu ittiin daddarbu ykn ittiin lufuun ta’uu hubanna.

BOQONNAA SHAN:CUUNFAA, GOOLABAAFI YABOO

5.1 Cuunfaa

Boqonnaa kana keessatti argannoon meeshaa funaansa ragaa kara sakkatta'iinsa kitaabilee argame cuunfamuun dhiyaatera. Kana malees, rakkoon qabiyyee fayyadama jechootaa kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 keessatti mul'atan ilaalchisee adeemsa waliigala qorannicha geeggeessuu keessatti keessa darbaman ibsamuun goolabamaniiru. Dabalataaniis, haalli dhiyeessa adda addaa hanqina kitaabilee kanneenii furuuf nugargaaru jedhamanii yaadaman akka yabootti addeeffamuun dhiyaataniiru.

Qorannoon kun, xiinxala fayyadama jechootaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} irratti kan gaggeeffamedha. Qorannoo kana adeemsisuuf qoratichaaf ka'umsa kan ta'e, silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 haaraa qophaa'uun isaa haalli fayyadama jechootaa kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi silabasii keessa jiruufi adeemsa baruufi barsiisuu keessatti fayyadama jechootaa maal akka fakkaatu adda baasuufidha. Barnoota afaanii keessatti fayyadama jechootaa dhalootaan beekamaa akka ta'eefi muuxannoo jireenyaa keessatti argachuun akka dandaa'amu waan yaadamuuf qophiilee kitaaba barnootaa keessatti haala fayyadama jechootaa irra caaslugaaf bakka olaanaa kennama. Qoratichis, silabasii barnoota Afaan Oromoo haaraa maxxanfame kun fayyadama jechootaaf xiyyeeffannoo kenneeramoo hinkennine kan jedhu adda baafachuuf qorannoo kana gaggeessuun filatameera.

Barnoota afaanii keessatti bu'uura hundee beekumsaa ta'ee kan tajaajilu dandeettiiwwan gurguddoo Arfan afaaniiti. Dandeettiiwwan Afran afaanii kaayyoo barnoota afaanii galmaan gahuu maddiittis gosa barnoota birootiiifillee hedduu barbaachisaa ta'uun isaa shakkiin hinjiru. Dandeettiiwwan kanneen keessaa dhaggeeffachuufi dubbisuun karaa ergaa ittiin fudhannu yoo ta'u; barreessuufi dubbachuun immoo karaalee ergaa ittiin dabarfannudha. Dhaamsa darbaa jiruufi barreeffama dhiyaate tokko qixa sirriin ta'een yoo hindubbisneefi hindhaggeeffanne ergaa dhiyaate hubachuun hindanda'amu. Dhaamsa dabarsuus haata'u; fudhachuu keessatti wanti murteessaa ta'e tokko immoo beekumsa fayyadama jechootaati. Beekumsi ogummaa fayyadama

jechootaa ogummaawwan afaanii kanneen biroo dagaagsuuf bu'uura ta'uun hubatamee kitaabilee barnoota afaanii keessatti bifa qindoomina qabuun dhiyaachu qaba.

5.2 Goolabaa

Kaayyoon waliigalaa qorannoo kanaa, fayyadama jechootaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} xiinxaluu yemmuu ta'u, kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uufis malli qorannoo ibsaa filatameera. Meeshaalee funaansa ragaa xiinxala dookimentiidhimma bahuun odeeffannoon sassaabameera. Sakatta'insa kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisaafi silabasii barnoota Afaan Oromoo meeshaalee qoratichi dhimma itti baheedha. Sakatta'insi kitaabilee barattootaa, qajeelcha barsiisotaafi silabasii qorannoo kanaaf akka madda ragaa bu'uuratti kan gargaare yemmuu ta'u, sakatta'insa kitaabichaaf qabxiin madaallii mul'isu qophaa'eera. Ragaaleen meeshaalee kunneeniin funaanaman qaacceffamanii hiikni itti kennamee jira. Haala qaaccessaafi ibsa ragaaleetti kennamanirraa ka'uun argannoowwan armaan gadiirra ga'amaniiru.

1. Haalli dhiyaannaa fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 ilaalchisee:

- Akaakuwwan fayyadama jechootaa kitaaba barataa keessatti addaan baafamanii ta'uudhisuu agarsiisa. Unka ijaarsa jechoota, hariiroo hiika jechootaa, hiika galumsaafi jechoota waliin deeman kutaa hunda keessatti xiyeeffannoon kennameerratti hanqinni jiraachuudha.
- Maalumaa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} - 4^{ffaa} bara 2006 qophaa'an keessatti dhiyaatan ibsamuu dhabuu. Akkasums, Kitaabilee barnootaa kanneen keessatti akaakuun dhamjechoota adda addaa shaakala hojiin yoo jiraataniyyuu, akaakuwwan jiran kunneen eenyufaa akka ta'an tarreeffamanii hinjiran; kana malee, dhamjechoonni kunneen dhimma maaliif akka oolanillee hinibsamne. Qabiyyeewwan dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kanneen keessatti dhiyaatan faffaca'anii bakkee adda addaatti dhiyaatan malee duraa duuba isaanii kan eeggatan miti. Dhamjechoonni kunneen bakka tokko tokkoo irratti qoqqoodinsa sirrii hintaanetu mul'ata.

- Kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} maalummaafi akaakuuwwan hariiroo hiika jechootaa karaa ifafi salphaa ta'een ibsamee hinjiru. Kana malees, qabiyyee akaakuuwwan hariiroo hiika jechoota waliin qabanii haala walgitinsa ta'een dhiyaachuu dhabuudha. Hariiroo hiika jechootaa keessaa kanneen akka hiika heddee, hiika xiggoofi hiika moggoo xiyyeeffannaa hinarganne.
 - Kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} keessatti bakka galumsa jechoota irratti xiyyeeffachuun hiika jechootaa barsiisuu keessatti haala walfakkaatuun shaakala adda addaa dubbisa irratti xiyyeeffachuun dhiyeesuurratti hanqinni akka jiru calaqqisiisa.
 - Akaakuwwaan fayyadama jechootaa barsiisuuf qabiyyee kitaabaa barataa keessatti barattootaa shaakalsiisuun jechoota haaraa barsiisuuf xiyyeeffannoon gama kanaan kenname hanqina waan qabudha. Kunis, jechoota akkamitu akka walfaana deeman hindeemne adda baasee hindhiyeessine.
2. Walsimannaa fayyadama jechootaa kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} keessatti dhiyaate ilaalchisee, qajeelchi barsiisotaafi kitaabileen barattootaa gama dhiyeessii qabiyyee fayyadama jechootaaf yeroon qabiyyee barnootaa kenname irratti walsimuu isaatu mul'ate.
 3. Uwwisa fayyadama jechoota silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa} – 4^{ffaa} keessa jiru kaa'uuf kaayyoon barumsaa ifaan taa'ee hinjiru, qabiyyeewwaan barnootaa adda bahanii hinteenye, wayitiilee qabiyyeewwaniif ramadaman waan hinjirreefi tartiiba dhiyeessa barnoota addaan baasee waan hinkeenyeef kana jechuun rakkisaa ta'uu isaati.

Gabaabumatti, adeemsa qorannichaa gara goolabaatti fiduuf ammo, yaadoolee goolaba qoranichaa irraa ka'uun yaboon akka itti aanutti kennameera.

5.3 Yaboo

Yaadolee guduunfaa qorannoo kanaa bu'uura godhachuun rakkinaalee eeraman furuuf yaadawwan furmaata ta'u jedhaman akka armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

1. Haalli dhiyeessaa kitaabilee barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} fayyadama jechootaa ilaalchisee:
 - Akaakuwwan fayyadama jechootaa kitaabilee barattootaa kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} keessatti tokko tokkoon addaan baafamanii karaa barattoonni salphaatti hubachuun dandaa'aniin osoo dhiyaatee gaariidha.
 - Dhamjechoota Afaan Oromoo ilaalchisee, kitaabileen barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 keessatti maalummaa dhamjechootaa, akkaataa qoqqoodinsa akaakuu dhamjechootaafi tajaajila dhamjechootaaakkaataa barattoonni hubachuu dandaa'aniin ibsaafi fakkeenya gahaa ta'e faana osoo dhiyaatee gaariidha.
 - Kitaabileen barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 1-4 keessatti maalummaafi akaakuwwan hariiroo hiika jechoota haala dandeetti barattootaa gidduu galeessa godhachuunosoo dhiyaata ta'ee gaariidha. Akkasumasi, qaamoleen silabasii barnootaa kana qopheessan qabiyyee hariiroo hiika jechootaa bifa qindoomina qabuun adda baasanii osoo dhiyeessanii gaariidha. Qabiyyeen hariiroo hiika jechootaa gidduu jiru hundi osoo hammadamanii bayeessa.
 - Fayyadama jechootaa keessatti hiika jechootaa galumsaarratti hundaa'uun dhiyeessuun gahee olaanaa wanqabatuuf, qaamolee silabasiis barnoota Afaan Oromoo qopheessan dhimma kana xiyyeeffannoo keessa galchuun dubbisa irratti hundaa'uun osoo dhiyeessanii gaariidha.
 - Qabiyyee fayyadama jechootaa keessaa inni tokko jechoota waliin deeman ta'uun isaa ifadha. Haaluma kanaan kitaabileen barnootaa qabiyyee kana haalaa osoo hammatee gaariidha.
2. Kitaabilee barattootaafi qajeelcha barsiisaan kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} qabiyyee fayyadama jechootaafi yeroon qabiyyeen fayyadama jechootaa kenname walhaasiman maleeyyuu qajeelchi barsiisaa shaakala hojii fayyadama jechootaarratti ibsa wajjin osoo dhiyeesse gaariidha.
3. Qopheessitoonni silabasii barnoota Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}-4^{ffaa} fayyadama jechootaa ilaalchisee kaayyoon barumsichaa adda baasanii kaa'uu, qabiyyee kaayyoo barumsichaa galmaan gahan adda baasanii kaa'uu, wayitii qabiyyee

barnootichaa ramadaman, tooftaalee barsiisuufi mala madaallii addaan baasanii dhiyeessuun gaarii ta'a.

Walumaagalaatti, yaadolee yaboo kanneen qopheessitoonni sirna barnootaa ykn BBO abbummaan dhimma kana xiyyeeffannoon fudhachuun dhiyeessa fayyadama jechootaarratti shoora isaa akka bahuuf abdii guddaatu jira.

WABILEE

- Abarraa Nafaa; Warquu Dachaasaa... (1999). *Barruulee Waaltina Qormaata Afaan Oromoo*. Wiirtuu Jildii 8. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa.
- Abdulsamad Mohaammad. (1994). *Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: caffee Oromiyaa: Bole Peinrinf interprise.
- Addunya Barkeessaa. (2010). *Natoo: Yaadrimee caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee Mega printing press.
- _____. (2011). *Natoo: Yaadrimee caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee Mega Printin Press
- _____. (2012). *Natoo: Yaadrimee caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee Mega Printing Press
- _____. (2013). *Natoo: Yaadrimee caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee Mega Printing Press
- _____. (2011). *Akkamtaa. Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee: Alemprinting PLC
- Alamuu Hayiluu (1994) *High school teachers' Attitudes Towards" an awareness-raising Approach to vocabulary teaching*. Addis Ababa: Addis Ababa University. Unpublished MA. Thesis
- Allen, V.F (1983). *Techniques in Teaching Vocabulary*. Hong Kong: oxford university press.
- Atkins, J. et al, (1996). *Skills Development Methodology: Part II*. Addis Ababa: Addis Ababa University Printing Press.
- Asafaa Tafari. (2009). *Eela: Seenaa Oguma Oromoo*. Finfinnee: Far East Trading PLC.
- Bauer, L. (1983). *English word formation*. Cambridge: Cambridge University press
- Beck, I.L., McKeown, M.G., & Kucan, L. (2002). *Bringing words to life: Robust vocabulary instruction*. New York: Guilford Press.
- Blachowicz, C.L.Z. & Fisher, P. (2004) *Building vocabulary in remedial settings: Focus on word relatedness*. Perspectives, 30,1. The International Dyslexia Association.
- Carter, R. and Mc Carthy, M. (1988) *Vocabulary and Language Teaching*. London: Longman Group (UK) Limited.
- Cathy. Mc. (1990). *Vocabulary*. Oxford: Oxford University Press.

- Cook, V. (2001). *Second Language and Language Teaching*. New York: Oxford University Press.
- Crystal, D. (1987). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cunningworths, A. (1995). *Choosing Your Course book*. Oxford Heinemann
- Dassee Biraanee. (1988). “An evaluation of the effectiveness of Modern Teaching Methods. And the extent to which these are implemented in Freshman English Course.” Addis Ababa University. Unprinted.
- Dastaa Dassaalany (2002). *Bu’uura Qorannoo*. Yuunivarsiitii Addis Ababaa: Finfinnee.
- Donough, Mc. & Shaw. (1993). *Materials and Methods in ELT*. Oxford: BlackWell Publishers Ltd.
- Ewnetu Seid. (2001). “Is Contextual Vocabulary teaching Being Effectively Employed in Grade 11? A case study of Ethiopia Tekdem Senior Secondary school (no 1)” M.A Thesis, Addis Ababa University, (Unpublished).
- Fiqaaduu Oljiraa. (2007). “*Qaacceessa Dalagaawwan Jechoota Afaan Oromoo Baruu Barsiisuu Akka Afaan dhalootaatti*” (Manneen Barnootaa Ol’aanaa Sadarkaa Biiftuu Naqamtee, Arjoofi Gatamaarratti. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa. Yuunivarsiitii addis Ababaa (Kan hinmaxxanffame).
- Finch, G. (2005). *Key Concepts in Language and Linguistics*. (2nd ed.). Houndsmills Basingstoke, Hampshire. New York: Palgrave MacMillan.
- Gairns, R. and S. Redman (1986). *Working With Words: A Guide to teaching and learning Vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gabbaroo Tulluu. (2007). *Caasuga Afaan Oromoo-II*. Barnoota Barsiisotaa. Finfinnee: Yunivesiitii kolleejjii Aalfaa.
- Geetachoo Rabbiraa (2009). *Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10 kurraz intarnaashinal*. Finfinnee
- Geetaahun Amaaree. (1989). **ዘመናዊ የአማርኛ ሠዋስው በቀላል አቀራረብ፡፡ አዲስ አበባ፡ ንግድ ማተሚያ ድርጅት፡፡**
- Harmer, J. (1991). *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman Heinemann

- Hockett, C.F. (1970). *A course in Modern Linguistics*. USA: The Macmillan Press Ltd.
- Jaarraa W.Bfi W.B Yaadatuu. (2007/8). *Bantuu Haaraa: Caaslugaafi Ogbarruu Afaan Oromoo*. Finfinnee: Mega Printing Press.
- Kidaanee Wadaajoo (2007). Qaaccessa Dhiyaannaa gilgaalota hiika jechootaa Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 12 mana barumsa qophaa“ina Mattuu. MA thesis Kan hinmaxxafamne.
- Laufer, B. (1992). *How much lexis is necessary for reading comprehension?* In H. Bejoin & P. C Arnaud (Eds.) *Vocabulary and Applied linguistic*. (PP, 126132). London: MacMillam.
- Morgan,J. (1986). *Vocabulary*. New York: Oxford University Press.
- Maartaa Isheetuu. (2006). **ከራዝ አማርኛ፣ በአዲስ ስርዓተ ትምህርት መሠረት የተዘጋጀ። አዲስ አበባ። ከራዝ ኢንተርናሽናል አሳታሚ።**
- Neuman,S.B.,&Dwyer,J. (2009). Missing in action: Vocabulary instruction in pre-K. The reading Teacher, 62(5)
- O’Grady,W.(1996). The handbook of Korean Vocabulary, university of Hawai“i press
- Richards J. C. & Renandya, W. A. (2002). *Methodology in language teaching: Ananthology of current practice*, (pp.254-266), Cambridge: Cambridge University Press.
- Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.
(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Kitaaba Barataa Kutaa 1ffaa*. Finfinnee:
- Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.
(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Kitaaba Barataa Kutaa 2ffaa*. Finfinnee
- Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.
(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Kitaaba Barataa Kutaa 3ffaa*. Finfinnee
- Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.
(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 1ffaa*. Finfinnee
- Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.
(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Qajeelcha Barsiiss Kutaa 2ffaa*. Finfinnee

Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.

(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 3ffaa.*
Finfinnee

Rippaabiliika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaa.

(2006) : *Barnoota Afaan Oromoo: Qabeelcha barsiisaa Kutaa 4ffaa.*
Finfinnee

Robert E. Owens, Jr. (1988). *Language Development: An Introduction* 2nd ed. New
York: Unite state of America

Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching.* Cambridge:
Cambridge University Press.

Seead, J. (2003). *Semantics.* 2nd edition. Oxford: Blackwell publishing.

Tamane Bitama. (2000). *A Dictionary of Oromoo Technical Terms. Oromo English.*
Berlin: Rudiger Kopp verlage Colin.

Tolamariam Fufaa. (2011). *Seera Afaan Oromoo I. Dhaamsa Gaaffii Dhamjechaa.*
Addis Ababa: Addis Ababa University.

Ur,P. (1986). *A Course In Language Teaching:* Cambridge: Cambridge university Press.

Vaughn, J.K., Dimino, S., Schumm, J.S., & Bryant, D. (2001). *From Clunk
To Click: Collaborative Strategic Reading.* Longmont, CO: Sopris West

Wallace, M.J (1982). *Teaching Vocabulary.* Oxford:Heinemanr Educational Books Ltd

Wilkins,D.(1972). *Linguistics in Language Teaching.* London: Edward Arnold publisher
limited

Yittaayyal (2013). Xiinxala Hojiirra Oolmaa Tooftaawwan Hiika jechoota Afaan
Oromoo Barsiisuu Mana Barnoota Sadarkaa Lammaffaa: MA thesis
Kan hinmaxxafamne.

Yule, G. (2006). *The study of Language 2nd(edt) .* Cambridge: Cambridge
University Press.

Zimmerman, C. B. (1997). *Historical trends in second language Vocabulary
Instruction.* Cambridge: Cambridge University Press.

DABALEE (A)

Yuunivarsiitii Finfinnee

Kolleejjii Namoommaa Qorannoo

Afaanootaa, joornalizimiifi sabqunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Hog-barruufi Fookloorii

Qabxiillee mirkaneeffannoo (check list) Sakatta'iinsaa kitaabiilee

Mirkaneessituu xiinxala fayyadama jechoota Afaan Oromoo kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi silabasii kutaa 1-4 haaraa bara 2006/2014 maxxanfame irratti qophaa'e. Dhimmoonni xiinxala kana keessatti hammataman fayyadama jechoota Afaan Oromoo kitaabilee kanneen keessatti argamaniidha. Kunis, akkaataa kitaabileen kunneen fayyadama jechootaa kana ittiin kaa'aan maal akka fakkaatuufi maaltu ta'uu akka qabu walbira qabuun ta'a. Kunis qajeelfama hordofuun taasifamu qaba. Qajeelfamichis tokkoon tokkoon barannoo keessatti fayyadama jechootaa dhiyaataaniifi akkaataa dhiyaannaa isaaniifi haala dubbisaafi fakkeenya keessatti caasaleen kunneen itti mul'atan xiinxaluuni. Kana booda bakka rakkoon fayyadama jechootaa afaanichaa itti mul'atu adda baasuun mataduree isaa jalatti xiinxaluun kan dhiyaatu ta'a. bakka kana adda baafachuuf mallattoo (X) kaa'uun kan adda bahuudha. Kunis, qabxii rakoo qabuufi kitaabilee rakkichi keessatti mul'atu walcinaa hoofun taasifama.

T/L	Qabxiillee mirkaneeffannoo	Kutaa			
1	Barattoonni hiika jechootaa haaraa akka hubataniif akaakuu fayyadama jechootaa nidhiyeessa?				
2	Kitaabileen barattootaa hundee jechootaa dhiyeesseera				
3	Fufiilee horteen afaan Oromoon barsiisuuf kitaabileen sirnaan qophaa'aniiru				
4	Fufiileen yaasaa adda bahanii qophaa'aniiruu				
5	Mala jechoota haaraa barsiisuu keessatti fufiilee duraa gargaaramuun nidhiyeessa?				
6	Hiika jechoota haaraa barsiisuuf tooftaa fufiilee booddee				

	gargaaramuun nidhiyeessa				
7	Dhamjechoonni naannoon dhiyaataniiru				
8	Adeemsa ijaarsa jecha tishoo keessatti hiika jechootaa barachuuf xiyeeffannoon kennameeraa?				
9	Jechoota haaraa mala walfakkii hiika isaaniin walbira qabuun nidhiyeessaa?				
10	Jechoota haaraa barattoonni hinbeekne mala faallaa hiika jechoota sanaa walbira qabuun fayyadama jechootaa dhiyeessuu?				
11	Mala walkeessoo hiika jechootaa kanneen ta'an fakkeenyaaf, beeyilada kotteduudaa: farda, harree, gaangee, beeyilada horii: sa'aafi sangaa, beeyilada bushaa'ee: re'eefi hoolaa kanneen akkanaa walkeessoo hiika jechootaa qaban dhiyeessuu?				
12	Mala barattoonni hiika jechootaa galumsa keessaa tilmaamuun ofdanda'anii hiika jechootaa akka baratan gochuun hagam xiyeeffata?				
13	Qabiyyeen fayyadama jechootaa kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa keessa jiru hagam walsima?				
14	Silabasiin barnoota Afaan Oromoo fayyadama jechootaaf hagam xiyyeeffannoo kennuun dhiyeesse?				
15	Kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi silabasiin barnoota Afaan Oromoo cimina hangamii qaba?				

DABALEE (B)

Xiinxala walsimannaa qajeelcha barsiisotaafi kitaabilee barattootaa

	Akaakuu Hojii	Qabiyyee fayyadama jechootaa	Baay'ina Hojii kutaa kutaan							
					2 ^{ffaa}		3 ^{ffaa}		4 ^{ffaa}	
			KB	Q B	KB	QB	KB	QB	KB	QB
	Firoomsuu	Hiika Masoo /kallattii	-	-	24	24	22	22	12	12
		Hiika Faallaa	-	-	1	1	18	18	8	8
		Jechoota waliin deeman	-	-	9	9	4	4	7	7
		Fakkii	48	-	6	6	-	-	-	-
		Kan biro	-	-	4	4	-	-	-	-
	Bakka Duwwaa	Galumsaan	-	-	74	74	25	25	18	18
		Gareetti qooduu	-	-	3	3	2	2	-	-
		Jechoota waliin deeman	-	-	7	7	-	-	5	5
		Kan biro	-	-	3	3	-	-	1	1
	Walitti Makuu	Fufii hortee	-	-	33	33	26	26	12	12
		Fufii yaasaa	-	-	5	5	7	7	12	12
		Fufii durgaafi duubgaa	-	-	-	-	16	16	-	-
		Tishoo	-	-	6	6	-	-	-	-
		Kan biroo	-	-	8	8	4	4	21	21
	Addaan qoqqood uu	Fufii hortee	-	-	11	11	26	26	17	21
		Fufii yaasaa	-	-	4	4	8	8	20	20
		Fufii durgaafi duubgaa	-	-	-	-	18	18	-	-
		Tishoo/diigala	-	-	3	3	-	-	-	-
		Kan biroo	-	-	-	-	4	4	2	2
	Barreessu u	Hima ijaaruu	-	-	20	20	7	7	33	33
		Hiika kallattii	3	3	11	11	15	15	19	19
		Hiika faallaa	-	-	-	-	4	4	1	1
		Walkeessoo hiika jechootaa	-	-	3	3	6	6	16	16
		garaagarummaa hiikaa	-	-	-	-	-	-	2	2
	Filannoo	Galumsaan	-	-	11	11	-	-	2	2
	Caatoo	Gareetti ramaduu	-	-	-	-	3	3	15	15
	Jechoota jala sararaman		-	-	-	-	40	40	-	-
	Kanbiroo	Hojii adda addaa	-	-	2	2	-	-	8	8
Idaa'ama			51		24 9	24 9	25 5	25 5	22 1	22 1

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame qorannoon kun hojii dhuunfaa koo ta'uu isaafi kanaan dura yunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf hindhiyaanne ta'uu isaa akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhachuufi wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa Qorataa **Bushaa Dirriba Deessisaa**

Mallattoo_____

Guyyaa_____